

4

sut i
greu

Sut i greu

Awdl

Donald Evans

SUT I GREU AWDL

DONALD EVANS

b

Cyhoeddiadau Barddas

I Botensial yr Awdl

CYNNWYS

Traddodiad yr Awdl	4
Ffurf yr Awdl	14
Mesurau	24
Iaith	46
Deunydd yr Awdl	54
Creu Awdl	79

TRADDODIAD YR AWDL

Un o '[f]arathonau ein calendr llenyddol blynyddol.' Dyna ddisgrifiad cywir ddigon Geraint Bowen o awdl Cadair yr Eisteddfod Genedlaethol erbyn heddiw. Ond heblaw am feithder ei hyd mewn cystadleuaeth gyfoes, y mae iddi ddyfnder gwreiddiau sy'n gyntefig o hen hefyd, cnewyllyn yn hanu o ddaear y chweched ganrif mewn gwirionedd, sef cyfnod y Cynfeirdd Taliesin ac Aneirin, ac yn ogystal adeg bore bach yr iaith Gymraeg ei hunan. Ac yn wir, dros eangderau'r canrifoedd rhwng y ddau bentir hyn, anhygoel bron, a dweud y lleiaf, fu ffrwythloniad yr awdl Gymraeg, dan ymroddiad ei meithrinwyr deheuig, i'w haeddfedrwydd o unigrywiaeth farddol, a hynny yn hanes barddoniaeth y byd benbaladr, hyd yn oed, 'tai'n dod i hynny, fel gyda phrif fesur arall Cerdd Dafod, wrth reswm, sef y cywydd deuair hirion. Ynglŷn â'r hanfod cysefin uchod, awdlau neu benillion byrion unodl a genid gan y ddau arloeswr anfarwol cyntaf, gan mai'r un gair oedd 'awdl' ac 'odl' yn y cychwyn yma, sef cerddi o fawl a galar i arglwyddi a rhyfelwyr yr Hen Ogledd Brythonig gynt yn Neheudir yr Alban. Math o ganu profiadus bersonol oedd hwn yn cyfleu'n gynnil noethder a gerwindeb cynhenid ei amserau mewn modd a mater fel ei gilydd, a chyda hynny'n amlygu'n ogystal rith o ffurfiau eginog y gynghanedd gaeth ei hun, ynghyd â rhythmau tarddiad y mesurau cynganeddol diweddarach. Ceir isod esiampl o'r hyn a olygir, dyfyniad o gân bwysig Aneirin, 'Y Gododdin', sy'n sôn am ryfig a miri ei gydnabod gwrol, cyn eu lladd ym mrwydr dyngedfennol Catraeth, mewn llinellau o bedwar curiad yr un, cysail rhai o fesurau cyfundrefnol Cerdd Dafod megis y gyhydedd nawban, gwawdodyn a'r toddaid, ac ar yr un pryd yn dwyn enghraifft soniarus o gyseinedd. Teip o ddull cyfatebol gytseiniol oedd hwn, fel y gwelir yn nhrydedd linell y dyfyniad, ac un a ddatblygodd wedyn yn gynganeddion Traws a Chroes systematig, a chyda hynny hefyd ffurfiau cynnar ar y gynghanedd Sain hithau: mae yn y llinell gyntaf isod fodd go gyflawn, hyd yn oed, ar honno, tra bo'r bedwaredd bron â bod felly eto heblaw am ei therfyn pengoll. Felly, cawn ymdeimlo yma â chychwyniad gwryfol y gyfundrefn farddol odidocaf gyfoethocaf a grëwyd erioed yn hanes prydyddiaeth y blaned, pan oedd yr acen mewn geiriau Cymraeg Cynnar ar y sillaf olaf cyn iddi ddechrau symud i'r goben tua'r ddegfed ganrif:

Gwŷr 'aeth i Gatráeth *gyda'r* wawr,
Byrhaódd eu natur eu hoedl yn fawr.
Medd yfent, melyn, melys, magláwr. (Ansoddair o 'magl')
Am flwyddyn bu llewŷn (llawen) llawer cerddáwr.

Yn wahanol i'r cywydd, mesur na newidiwyd ronyn ar ei ddelw seithsill wreiddiol o'r cychwyn er i'r henfeirdd arbrofi dipyn ar ei rediad mewnlol wrth gwrs, fe wnaed newidiadau lawer gydol yr oesau ar ffurf yr awdl, dyna'r ffordd y dirwynodd ei datblygiad. Yn wir, fe anochel

ddechreuwyd ar y broses yma yn ystod cyfnod y Cynfeirdd eu hunain hyd yn oed, sef yn fras y rhychwant o tua chanol y chweched ganrif hyd oddeutu rhan olaf yr unfed ganrif ar ddeg. Fel y dywedodd Syr Thomas Parry ar y mater: 'Ni allai cerdd unodl wrth reswm fod yn hir iawn, ac yn bur gynnar cysylltid dwy neu ragor o gerddi felly i ffurfio un gân. Enghraifft dda yw Mawl Cynan Garwyn, brenin Powys tua chanol y chweched ganrif. Ynddi ceir 34 o linellau byrion ar yr odl *-ed* ... ac 16 o linellau ar yr odl *-ân*. Enghraifft fwy datblygedig yw Marwnad Cynddylan (un o dywysogion Powys yn y seithfed ganrif), lle mae naw o awdlau yn ffurfio un gerdd.'

Eithr, a dilyn y trywydd yma'n ei flaen, yn amserau Beirdd y Tywysogion, y cyfnod rywle o 1100 tan o gwmpas 1350, y datblygwyd yr awdl i'r stad ddigymar a fu'n rhan annileadwy ohoni byth wedyn, gan fod i'r Gogynfeirdd hyn y cyfryngau delfrydol at eu gwasanaeth ar gyfer y fath orchest. Yn gyntaf, trigent mewn oes o ddeffroad gwleidyddol a llenyddol o gydnawsedd ac o fri, pryd y'u noddwyd a'u swcro gan arweinwyr o dywysogion gwir alluog. Yn ail, yr awdl oedd modd cyfathrebu pwysicaf o ddigon y beirdd hyn, mantais a roes iddynt yr amser a'r cyfleoedd i'w strwythuro a'i chywreinio i'w thyfiant eithaf. Ac yn olaf, dyma rai o'r crefftwyr a'r celfyddwyr mireiniaf a welodd y genedl Gymraeg erioed, ac felly â'r doniau delfrydol i berffeithio'u prif gyfrwng yn fodd mynegiant o'r mwyaf urddasol a pherseiniol mewn bodolaeth, sef cariadus safoni a meithrin yn raddol sgilgar yr hen gyseinedd a'r odlau mewnol arferol yn gyfundrefn o gynghanedd ddihafal o wyrthiol, cyflawniad artistig sydd â'r athrylith anhygoel i ddwyn anadl dyn yn llwyr os eir i wirioneddol feddwl amdano.

Y cam cyntaf a gymerwyd oedd rhoddi mwy nag un mesur yn y gerdd ond heb drefn arbennig arnynt fel y cyfryw, fel cyfuno cyhydedd nawban a chyhydedd hir er enghraifft, neu gyhydedd nawban a thoddaid. Datblygiad arall oedd cynnwys englynion fel rhan unodl o'r awdl, ond nid fel penillion annibynnol o gwbl er hynny. Wedyn, aed ati i ffurfio trefn ar y gwahanol fesurau a gynhwysid mewn awdl. Er esiampl, rywbryd cyn terfyn y ddeuddegfed ganrif agorodd Llywelyn Fardd ei awdl i Gadfan Sant drwy drefnus osod dwy gyhydedd nawban a thoddaid ar yn ail â'i gilydd.

Yna, cafwyd newid yn arddull y canu fel y treiglai cyfnod y beirdd yma rhagddo. Yn ystod yr hanner cyntaf, go gymhleth oedd y mynegiant. Dyma enghraifft o farwnad o gynnyrch Cynddelw Brydydd Mawr, a flodeuai o 1155 i 1200, i'r tywysog Madog ap Maredudd o Bowys, ac un heb fod mor gwmpasog o bell ford a'r hyn a'i nodweddaid ran amlaf, ond er hynny'n amlygu cyflead reit drofaus ei natur ar yr un pryd, yn dangos blaendwf y gynghanedd ar waith gyda chyfundrefn o gyseinedd cyson. Hyn oll eto'n ein dwyn i gyffyrddiad iasol â'r broses ddigyffelyb yma ar ei thwf:

Cyfarchaf i'm *rhi* (arglwydd) *rhad* obaith,

*Cyfarchaf, cyferchais ganwaith,
I brofi prydu o'm prifiaith - eurgerdd
I'm harglwydd gydymaith;
I gwynaw Madawg meddfaith - ei alar,
A'i alon (gelynion) ym mhob iaith.*

Yng nghwrs ail hanner y cyfnod, tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg dyweder, daeth yr awdlau i gynnwys barddoniaeth lawer mwy uniongyrchol a symlach ei theithi, ac erbyn hynny yr oedd miragl y gynghanedd orffenedig ei hunan hefyd wedi cyrraedd ei llawn ffurf bron, fel y dengys y dyfyniad o linellau proest canlynol allan o awdl serch gan fardd o'r enw Gruffudd ap Dafydd ap Tudur:

*Digerydd fydd, rhydd rhwydd gael,
Da y gwnaeth Mai dai o'r dail,
Deuoed dan goed i dan goel
I minnau, mi a'm annwyl.*

A thrwy'r bedwaredd ganrif ar ddeg aeth y teip yma o ddatblygiad mydryddol yn ei flaen, nes cyrraedd ohono ei binacl yn deg ar ei diwedd ar ffurf awdl ryfeddol o gywrain gadwynog ei phenillion drwyddi gan Ddafydd y Coed i Hopcyn ap Tomas o Ynys Dawy. Yn honno, fe gychwynnir â phump ar hugain o englynion cysylltiedig, ac fe'u dilynir gan nifer o doddeidiau'n dechrau â'r un llinell, cyn gorffen â llinell sydd â chyrch-gymeriad rhyngddi a'i llinell gyntaf un. A dyna'r ffurf o awdl, mewn gwahanol foddau o fireinder tebyg, a goleddwyd gan olynwyr y Gogynfeirdd, sef Beirdd yr Uchelwyr, a hynny o'r bedwaredd ganrif ar ddeg hyd yr unfed ar bymtheg.

Os mai ar y cywydd deuair hirion y canolbwyntiodd y rhain fwyaf, a hynny o ddigon hefyd, rhoesant gryn sylw i'r awdl hithau'n ogystal, ac yn hyn o beth ni chafodd gyneddfau mor gywrain o gelfyddydol i'w thrin na chynt nac wedyn. Perffeithiodd y beirdd yma'r ffurf hynod o bersain gelfyddydol a etifeddasant gan eu rhagflaenwyr i'w huchafbwynt eithaf un. Gellir dal fod awdl Dafydd Nanmor, a oedd yn ei flodau tua 1450-1480, i Rys ap Maredudd o'r Tywyn yng Ngheredigion, yn dangos gynrychioli gwychder y cadwyno a rhyfeddod yr unodli yn y math yma o gerddi gystal â'r un arall. Bellach, rydym wyneb yn wyneb â ffurf ogoneddaf Cerdd Dafod yn ei hysblander disgleiriaf:

*Genau'r Glyn, Tywyn, finteioedd - a droes
I dai Rhys yn lluoedd;
Ni ddêl i'r neuaddau 'dd oedd
Nos eisiau yn oes oesoedd.*

Oes hir ar ei dir fal derwen - i Rys,
A'r oes heb ei gorffen
Oni rifer pob seren
Neu flawd pridd neu flodau pren ...

Rhif y gwŷdd a fydd i ddwy fil - o'i aur,
A'i arian i deirmil,
A'i baement yma i bumil,
A gwin a medd i gan *mil*.

Aeth *mil* neu ddwyfil wrth ei ddyfyn,
A mil a frithodd â'i aml frethyn,
A dwy fil neu fil a *fyn* - i brydu,
A mil i ganu fal mêl *gwenyn*

Ni chylchynodd sêr nac aderyn
Na haul na lloer na heli na llyn,
Na thraeth awyr caeth er *cyn* - ei ddyfod
Hyd yr aeth ei glod o draeth y *Glyn*.

Camp arall a wnaent ar dro oedd canu awdl ar bob un o'r pedwar mesur ar hugain, dull a drefnwyd gan Einion Offeiriad yn ei Ramadeg. Ond yr oeddent yn ormod o bencampwyr cynghanedd a mesur, fel ei gilydd, i ddilyn Einion mewn stÿnt fel hyn yn fynych, gŵr a anwybyddodd y gynghanedd yn llwyr ac a ymdriniodd yn go fympwyol â'r mesurau'n ogystal yn ei lyfr, ac megis a grybwyllwyd fel gorchest achlysurol yn unig y cyfansoddai'r beirdd hyn y math yma o awdl enghreifftiol, fel y'i gelwid.

Eithr gwanychu a wnaeth hen odidowgrwydd y ddwy ganrif flaenorol fel y dirwynai'r ail ganrif ar bymtheg rhagddi, ac er i feirdd fel Siôn Phylip o Fochres, er enghraifft, ganu rhai awdlau cymharol raenus yn hanner cyntaf y ganrif, yn ystod ei hail hanner ildio'i lle fwyfwy a wnaeth y farddoniaeth gaeth i'r canu carolaidd a gwerinaidd fel prif gyfrwng barddol y Cymry. Ac erbyn y ddeunawfed ganrif, er eto i gryn ymwybyddiaeth o'r hen draddodiad oroesi ymysg y prydyddion, ac i feirdd megis Rhys Jones o'r Blaenau ac Ieuan Fardd, yn eu tro, roi cynigion glew ond anghyflawn ar lunio awdlau ar ddull unigryw'r awdlwyr gynt, dieithrio'n raddol oddi wrth eu safonau clasurol a wnaeth llawer o'r beirdd, nes yn wir colli golwg arnynt, fwy neu lai, i bob pwrpas. Yn wir, gymaint felly fel y bu'n ofynnol i nifer ohonynt wrth gymorth Gramadegau, megis *Grammadeg* Siôn Rhydderch, 1728, am wybodaeth ynglŷn â chreffft yr awdl, a'r syniad a gawsant yno am y cyfrwng oedd mai cerdd

ar y pedwar mesur ar hugain ydoedd. Y canlyniad fu iddynt fynd ati'n hyderus i lunio awdlau yn y mowld hwnnw, a chystadlu â hwy'n ogystal yn ystod y cyfnod yma. Dyna a wnaeth Gwallter Mechain, Dafydd Ddu Eryri a Twm o'r Nant yn Eisteddfod y Gwyneddigion yn y Bala, 1789, er esiampl, ymarfer a barodd i'r Gymdeithas honno ddoeth ymyrryd i roi pen ar y fath rysedd drwy gyfarwyddo'r beirdd yn y dyfodol i ddethol nifer o'r mesurau mwyaf cymwys yn unig at eu pwrpas, argymhelliad a gafodd wrandawriad, gan mai awdl ond yn cynnwys naw mesur, cerdd Dafydd Ddu ar 'Ryddid', a wobrwyyd yn Eisteddfod Llanellwly y flwyddyn ddilynol. Felly, dyna ddychwelyd at weithredu tipyn o reswm a chymesuredd parthed ffurf yr awdl o leiaf, a hynny wedi sbel o eithafrwydd ynghylch ei phriod natur.

Ac o hynny allan, drwy gydol y ganrif ganlynol, y bedwaredd ar bymtheg, daeth yr awdl i fri ac amlygrwydd mawr, a hynny drwy gyfrwng y cynnydd poblogaidd yn hanes yr Eisteddfod, sef Eisteddfodau'r Taleithiau, Eisteddfodau'r nifer o Gymdeithasau eraill, a chychwyniad ynghyd â hynt ddatblygiadol yr Eisteddfod Genedlaethol ei hunan. Eithr er i hyn ddigwydd, sobor o ddilewyrch, at ei gilydd, fu rhawd ansawdd awenyddol yr awdl drwy gydol y ganrif bron. Cyfansoddwyd cannoedd o gerddi cystadleuol, siŵr o fod, ond y mwyafrif ohonynt yn gynhyrchion rhyddieithol, clogyrnaidd, di-gynllun a chronicleidd. Yn wir, mae'n debyg mai'r gerdd fwyaf patrymus a chyffrous ohonynt i gyd oedd awdl arobryn Eben Fardd, 'Dinysr Jerusalem' yn Eisteddfod Daleithiol y Trallwng, 1824, gwaith gŵr ifanc un ar hugain oed. Yn hon, amlygwyd cymhendod cynllun, sef darlun o wychder y ddinas honno cyn y distryw i gychwyn, yna un ohoni yn ystod amser y trychineb ei hun, ac i ddirweddu'r cyflwr erchyll arni ar ôl y difrod, ynghyd â mydryddu taclus safonol mewn rhyw dri neu bedwar o'r mesurau mwyaf poblogaidd, a safon glodwiw o farddoniaeth yn ogystal:

Ni bu le eisor, llawn o Balasau,
lesin ac agwrdd ei Synagogau,
Eu gwedd arnodwyd ag addurniadau,
Ie, llawn addurn ei holl anheddau;
Ac o fewn y trigfannau - ffrwyth y tir
Er budd mynwesir heb ddim yn eisiau ...

... Ys anwar filwyr sy yn rhyfela,
Enilliant, taniant Gastell Antonia;
Y gampus Deml a gwympa - cyn pen hir;
Ac O! malurir gem o liw eira ...

Y fan, i fwystfilod fydd,
Tyn rhai gwylltion o'r gelltydd;
Byw wrth eu melys borthiant,

Yma ar gyrff y meirw gânt ...
Diau af finnau o'r fan,
Mae'n well i minnau allan;
A gado'r fan rwygedig,
Ddi-drefn, i'r sawl ynnddi drig.

Felly, yn y fath amgylchiadau, a ddeilliodd unrhyw beth arall o werth, sef yn benodol felly, o gruglwyth cerddi caeth y ganrif a luniwyd yn gyson ddiflino gan awdlwyr hynod o gyffredin fel Nicander, Clwydfardd, Tafolog a Thudno, i enwi pedwar o'r dyrfa gystadleugar yma'n unig, tan awdl hirfaith draethodol Pedrog, 'Y Bugail' yn Eisteddfod Lerpwl, 1900? Byddai'n anodd dewis cân unigol gyfan ar ei phen ei hun yn grwn i ddiamheuol brofi'r mater, eithr gellir maentumio'n weddol bendant i'r holl ddiwydrwydd hwn fel ungorff rhyfeddol o ymrous gadw'r awdl a'r gynghanedd yn boblogaidd o fyw yn llygad y cyhoedd gydol y ganrif, fel bod ar gyfer hyrwyddwyr y dadeni cynganeddol, a ymddangosodd ychydig cyn ei therfyn ac ymlaen wedyn, y cyfryngau unigryw Cymreig a Chymraeg hynny i'w hailgysylltu drachefn o ran modd a deunydd ag ansawdd cyfnod euraid Beirdd yr Uchelwyr eu hunain.

Pennaf gychwynnydd yr adfywiad arbennig hwn oedd Syr John Morris-Jones. A pharhaodd i'w hyrwyddo'n sylweddol hyd y flwyddyn 1928, yn enwedig drwy gyfrwng ei feirniadaethau blynyddol yn y Brifwyl, ac yn nodedig gyda'i gyfrol *Cerdd Dafod* a gyhoeddwyd ym 1925, sef drwy gyson bwysleisio purdeb iaith, cynildeb a sglein cyflead, ynghyd â chywirdeb a pherseinedd cynganeddol. Ac yn wir, fe gyflawnodd hyn mewn ffordd ymarferol hefyd gyda'r awdl, drwy lunio dwy anghystadieuol a newydd eu natur ohonynt rhwng 1892 ac 1894, 'Salm i Famon' a 'Cymru Fu : Cymru Fydd'. Cerdd ddychanol finio ar wanc materoldeb ac ariangarwch yr hil ddynol drwy'r oesoedd yw'r gyntaf, eithr yn yr ail ceir lleisio llewylch a gobraith i ddyfodol y genedl Gymraeg, er gwaethaf y cwmp a fu oddi wrth yr hen safonau gynt, dwy gerdd gryno'u cynghanedd a disgybledig eu mynegiant. Cerddi llwyr wahanol i hen awdlau afrosgo arferol y ganrif:

Pa ryw fudd na phryn rhuddaur,
A pha ryw nerth na phryn aur?
Yr isa'i dras â, drwy hwn,
I swperu 'mhlas barwn ...
Beth yw ach bur wrth buraur,
A gwaed ieirll wrth godau aur?
Un yw dynol waedoliaeth,
Ac yn un Mamon a'i gwnaeth.

(*'Salm i Famon'*)

Di fegi bendefigion, - oreugwyr,
Uchelwyr, â chalon
I'th garu, fy nglân fanon,
A charu'th iaith, heniaith hon.

(‘Cymru Fu : Cymru Fydd’)

Eithr er yr holl orchestion angenrheidiol hyn, mae'n ofynnol nodi i gyfle godidog gael ei golli i ddathlu blwyddyn gyntaf yr ugeinfed ganrif ym myd awdl y Brifwyl drwy wobrwyo cân newydd Eifion Wyn i'r Bugail yn Eisteddfod Lerpwl, yn hytrach na cherdd ystrydebol Pedrog. Ac ymhellach, ynglŷn â hyn, yr oedd Syr John Morris-Jones ei hunan yn digwydd bod yn un o feirniaid y gystadleuaeth honno, ac fe gytunodd gyda Berw i anrhydeddu Pedrog, yn bennaf am fod i'w waith fwy o ffasedau amrywiol ar yr egwyddor o fugeiliaeth, hen safbwynt awdlaidd y ganrif cynt, tra'n rhyfedd odiaeth tueddai Tafolog, gŵr a oedd yn un o awduron awdlau cymhleth y ganrif honno ei hunan yn ogystal ag yn coleddu syniadau hirwyntog athronyddol y Bardd Newydd, at ffafrio awdl uniongyrchol delynegol Eifion Wyn. Ac yn bendifaddau, yn yr union achos yma, ef a oedd yn gyfan gwbl iawn: awdl hirfaith drymllyd orlwythog a haniaethol ei naws a gadeiriwyd, tra gwrthodwyd cerdd seml bersain arloesol o weledigaeth ddiriaethol grynhous ar fywyd gwerinol bugail defaid yn unig, creadigaeth a gafodd aruthrol o gam fel y digamsyniol welir wrth y gwahaniaeth dirfawr rhwng natur ac ansawdd y dyfyniadau byrion isod o'r ddwy gân:

Werinwr syml y bryniau, - ni rydd ef
Werth ar dda na moethau;
Yn fwy na'r rhain câr fyw'n rhydd,
Câr lonydd y corlannau ...

Foreöd cwyd ehedydd
O'r rhedyn er derbyn dydd;
Heibio i'w nyth â chwiban iach
Â rhywun yn foreach.

(Eifion Wyn)

Beth yw bydoedd ar eu byth wibiadau?
Oes Lyw i'w hebrwng i'w hoesol lwybrau?
Oes, mae Bugail di-ail hyd eu dolau
Yn noddi y dillyn ddiadellau:
Llywia'n lôn holl lu nennau, - mae ei hen
“Ffon a'i wialen” yn ffinio heuliau ...

Hyd arw fyd pechaduriaid, - yn edrych
Am ei grwydrol ddefaid,
O'i ofidio, 'n curio caid
Wyneb glân Bugail Enaid.

(Pedrog)

Ond o leiaf fe wnaed iawn gan Syr John Morris-Jones, yng nghwmni Elfed y tro hwn, am y camwri uchod ddwy flynedd yn ddiweddarach yng Ngŵyl Bangor, drwy wobrwyo awdl storiol ramantaidd a chyfareddol T. Gwynn Jones, 'Ymadawiad Arthur'. Felly, hon gyda'i glendid iaith a'i huniongyrchedd trosglwyddiad a gafodd yr anrhydedd o'i chydabod fel yr awdl ffres o wahanol newydd gyntaf yn y ganrif ifanc â Chadair yr Eisteddfod Genedlaethol:

Heb dario i ateb, aeth Bedwyr eto,
Rhedeg i'r undaith er chwerwed gwrando
Ei deyrn yn doddi arno - awgrym brad
A chas ddymuniad na cheisiodd mo'no ...

Yn y pellter fel peraidd
Anadliad, sibrydiad braidd,
Darfu'r llais; o drofâu'r llyn
Anial, lledodd niwl llwydwyn,
Yna araf cyniweiriodd,
Ac yno'r llong dano dôdd
A'i chelu; fel drychiolaeth
Yn y niwl diflannu wnaeth.

Ac un dechneg arall o ddatblygiad, heblaw am yr irder arddull, a welwyd ar waith fwyfwy yn awdlau'r ganrif newydd, nifer ohonynt gyda llaw'n rhamantaidd eu tinc a'u natur, ynghyd ag yn deillio o enau cymeriadau rhithiol dychymyg y beirdd eu hunain, oedd arfer nifer fechan o fesurau'n unig. Cyfansoddwyd 'Gwlad y Bryniau', T. Gwynn Jones, 1909, ar ddau fesur i bob pwrpas, sef cywydd a hir-a-thoddaid ac yna asiad o'r ddau gyda'i gilydd, sef Mesur Llundain, tra lluniwyd 'Min y Môr', Meuryn, 1921, ar englyn, cywydd a hir-a-thoddaid. Yn wir, ar adegau, ni ddefnyddiwyd ond un mesur ar ei ben drwy gydol yr awdl, fel Mesur Llundain yn awdl R. Williams Parry, 'Yr Haf', 1910, a hir-a-thoddeidiau'n unig a gaed yng ngherdd Syr T. H. Parry-Williams, 'Eryri', 1915. Agwedd wahanol wedyn ar rai ohonynt oedd celfyddyd cynllunwaith tra arbennig, megis yn awdl 'Y Gaeaf', J. Lloyd Jones, 1922, er esiampl, cân a ffurfiwyd mewn tair prif ran gyda threfn amrywiol o bedwar mesur arbennig ynddynt i gyd, a hefyd pob isadran ohonynt yn cynnwys deugain ac wyth union o linellau. Eithr y gân gywreiniaf ei chynllun o'r cwbl oedd 'Awdl Foliant i'r Amaethwr', Geraint Bowen, 1946: cerdd

mewn tair rhan, gyda chadwyn o englynion yn ffurfio'r un agoriadol; yr ail yn cynnwys hir-a-thoddeidiau unodl o bedair llinell yr un; a'r drydedd yn llinyn o doddeidiau unodl eto; ac at hyn, fe geir cyrch-gymeriad rhwng pob caniad, ac ailadroddir yr englyn cyntaf oll i gloi'r cyfan, fel ag i uno-gyrchu'r hollwaith o'r cychwyn i'r diwedd. Cân yw hon a haeddiannol deyrngedwyd gan Syr Thomas Parry: 'Dwy awdl ydyw, a'r ddwy yn union yn null awdlau Beirdd yr Uchelwyr, gyda'r gamp ychwanegol fod ail ran yr ail awdl wedi ei llunio yn y fath fodd fel y gellid ei chymryd fel cyfres o Doddeidiau neu o Gyhydedd Hir. Ac ni wnâi Beirdd yr Uchelwyr eu hunain mo hyn ond ar dro':

Ac ef yw'r neb o'i febyd - fu'n gymar
I'r ddaear werdd , ddiwyd;
Y gŵr a arddo'r gweryd,
A heuo faes; gwyn ei fyd ...

"Tyrd ataf yn ôl! Ti biau 'nolydd;
Fab fy neheulaw, bodlona f'awydd;
Fy llwynau, Fy llawenydd, - sydd erot;
Heb air rwy' eiddot hwyr a boreddydd ...

"I lon nefolion gorfoledd - calon
Am ydau gwynion, llawnion, llynedd;
Am wair cras cadlas, cu huodledd - gras,
Am das, am gowlas, am ymgeledd.

Fe barhawyd graen a chelfyddyd awdlau blaenaf hanner cyntaf yr ugeinfed ganrif yn strwythur goreuon ei hail hanner yn ogystal, ac ymlaen felly, hyd yn hyn, dros ddegawd cyntaf yr unfed ar hugain. Fe sylwedir ar y cerddi yma'n reit fanwl yn y ddwy bennod ddilynol wrth ymdrin â'r egwyddorion sylfaenol hynny sy'n rhaid eu dilyn i greu awdl gyfan o dderbyniadwy, nid bod yr awdlau hyn yn odidocach eu safonau fel y cyfryw o gwbl na'r rhai blaenorol, ond am fod cyfoesedd eu natur yn nes atom ar gyfer y pwrpas dan sylw ar yr union adeg yma.

Wrth nodi hyn, mae'n ofynnol cofio un ffaith waelodol ynglŷn â'r awdl Gymraeg ddiweddar: oddi ar y ddeunawfed ganrif tan heddiw etifeddes yr Eisteddfod yn bennaf o ddigon, ar ryw wedd neu'i gilydd arni, fu hi. Felly, erbyn hyn, gydag eithriadau hynod o brin, ni lunnir awdl o gwbl ond wrth sbardun cystadleuaeth, boed hynny ar gyfer y Genedlaethol ei hunan neu'r eisteddfodau llai yn daleithiol a'r lleol ar adegau hefyd. Mewn geiriau eraill, cân gystadleuol, yn anad dim arall, yw hi bellach. Efallai na ddylai fod yn y sefyllfa honno, ac efallai byddai'n ddymunol gweld rhai o'n cynganeddwyr cyfoes amlycaf yn bwrw ati'n fwy i greu awdlau

anhystadleuol o safonol, ond ysywaeth nid dyna'r sefyllfa sydd ohoni bellach, ac ers cety'n hir iawn o amser cyn y presennol hefyd. Golyga hyn y pennir amgylchiadau ei hysgrifennu gan dair amod go ddiysgog: testun gosodedig ran amlaf o ddigon, nifer penodedig go faith o linellau, a phendrantrwydd o amser cau. Canlyniad anochel braidd y fath reolau yw bod y mwyafrif helaeth o awdlau arobryn y Brifwyl yn gruglwythi gormodol o eiriau'n fynych, ynghyd ag yn ddigon anorffenedig yn ogystal o ran eu hansawdd terfynol, hynny yw, y diffyg o anghysondeb hwnnw, y camweddau bychain diofal hynny, sy'n sbwyllo posibiliadau gwreiddiol tra addawol nifer ohonynt. Hyn sy'n peri i rywun gasglu y byddai wedi bod yn werth chweil i'w hawduron, yn ystod eu bywyd, fod wedi eu chwynnu, eu tynhau a'u cwtoegi, fel ag i'w hailgyhoeddi'n rhydd o'u clystyru geiriol a'u hannisgyblaeth, tac a ddoeth weithredwyd, gyda llaw, gan Emrys Roberts, gyda chanlyniadau godidog, ar ei awdl fuddugol 'Y Gwyddonydd', 1967, ac a welir yn nhyndra sglein ei newydd wedd yn ei gyfrol gyntaf o gerddi, *Gwaed y Gwanwyn*, 1970. Neu'n wir, os nad oes fawr o awydd ymysg ein cynganeddwyr i lunio awdlau anhystadleuol erbyn hyn, hwyrach y byddai ymgymryd ag ailgabili rhai o awdlau gorau'r gorffennol agos i'w llawn botensial posibl yn ymarferiad difyr, heb sôn am werthfawr, i rai o'r mwyaf meistrolgar ohonynt.

Eithr er i ofynion arbennig cystadlaethau blynyddol dwy ganrif o leiaf adael eu hôl yn dra dwfn ar yr awdl, sef anorfod beri iddi gael ei hystyried yn fath o greadigaeth ynysedig gystadleugar o wahanol yn unig, fel 'tai, o fewn byd barddoniaeth yn gyffredinol, ond eto'n rhan o gorff heintus o ddiddorol ymhob agwedd arno, ni thorrwyd y cysylltiadau dyfnaf rhyngddi ag egwyddorion gwaelodol ei hoesau mwyaf trawiadol, hynny yw ei chyfryngau mesurol cwbl arbennig ac offeryn anghyffredin ei mynegiant, y gynghanedd ei hunan. Felly, deil i hawlio'r gofal mwyaf cyfewin, ar gorn ei maintioli'n un peth, ond yn fwy arbennig wrth gwrs oblegid arbenigrwydd rhyfedd ei natur, i'w chreu gyda'r ansawdd mwyaf cyson o orffenedig. Nid yn unig y mae anrhydedd cystadlaeth Cadair y Brifwyl, heb sôn am arwyddocâd Cadeiriau'r eisteddfodau amrywiol eraill, yn haeddu hynny, ond yn ogystal y mae pwysigrwydd hanesyddol yr awdl ynddi ei hun fel cyfrwng barddol yn deilwng o'r peth, cyfrwng yn ôl T. J. Morgan a fu unwaith â rhan greiddiol yng ngoroesiad yr iaith a'r genedl eu hunain, ac sy'n para felly ar fwy nag un lefel a bod yn fanwl realistig ynglŷn â'r mater. Gan hynny, yr unig ffordd i'w llunio'n wirioneddol o werth chweil yw ffyddlon barchu weithredu ei hegwyddorion hanfodol, ei hen egwyddorion cyfoes, sef rhoi i'r cyfrwng unigryw gystadleuol yma, a fagodd efallai'n anorfod felly dipyn o ysbryd ar wahân gyda rhawd amser, yr un ymroddiad creadigol ac awenyddol ag i bob ffurf arall o deulu eang barddoniaeth. Gan hynny, i osgoi'r cwmp y syrthiodd llawer o awdlau addawol y gorffennol agos iddo o bryd i'w gilydd, oblegid wedi'r cyfan y mae'r nam lleiaf yn hen ddigon i amharu ar gyfanrwydd y campwaith aruchelaf, fe dalai ar ei ganfed i awdlwyr ifanc y dyfodol weithredu'r ddisgyblaeth a'r cysondeb trylwyr wrth asio'r gerdd hirfaith hon ynghyd, fel y bydd yn llawn dalu'n ôl yn

ei chrynswth, mewn dyfnder boddhad a gwerth cyfraniad, fel ei gilydd, heb grybwyll uchelfri'r wob, am y llafur angenrheidiol o'u cyflawni.

FFURF YR AWDL

Gan mai creadigaeth sylfaenol o organaidd yw'r awdl, fel pob math arall o farddas wrth gwrs, y mae gan ansawdd ei ffurf gysylltiad uniongyrchol â safon ei deunydd yn gyfan. Fel un o brif aelodau'r system Gerdd Dafod, rhaid cofio'n wastadol mai delw glasurol o gaeth sydd i drefnyddiaeth arbennig y gerdd hon, ffaith sy'n golygu mai disgyblaeth greadigol yw'r pennaf angen ar gyfer ei strwythuro. Nid oes fyth obaith am yr un awdl â chymaint â chysgod o safon iddi, hyd yn oed, heb fod 'na ffurf drylwyr o gadarn iddi, a hynny ymhob agwedd ohoni, canys dyna'i sylfaen ynghyd â gwead ei chragen a datblygiad ei hadeiladwaith i gyd. Nid am ddim y dywedwyd fel a ganlyn gan Griffith John Williams, geiriau sy'n dal yr un mor berthnasol heddiw ag i'r cyfnod y cyfeiriant ato: 'Perffeithrwydd ffurf, dyna'r peth y rhoddid mwyaf o bwys arno, fel y dengys gwaith beirdd fel Dafydd ab Edmunt a Thudur Aled a Gutun Owain. Disgwylid i'r athro ... roddi barn ar feistrolaeth y disgybl ar yr iaith, a'r ffigurau ymadrodd a'r gynghanedd ac ar fesurau Cerdd Dafod ...' A chofier, parheir o hyd i ddisgwyl hynny'n ddieithriad gan feirniaid cyfoes awdl y Brifwyl, diolch i'r drefn, gan mai dyma'r egwyddor gychwynnol gyntaf at warchod ei hansawdd yn ei chrynswth.

CYNGHANEDD

O bob cyfrwng neu gyfundrefn farddol dan haul y gynghanedd yw'r un sy'n adlewyrchu ddyfnaf y curiadau cynhenid sy'n rhan waelodol o wneuthuriad geiriau. Yn y bôn, wrth gwrs, deillia hyn o'r rhythmau cyntefig hynny sy'n rheoli rhawd a thempo pob math o fywyd, elfennau a mater ar y blaned. Dyna'r hyn sydd i gyfrif fod modd ymglywed yn reddfol bron ag unrhyw wall neu ddiffyg, boed mewn mydr neu guriad, sy'n ymyrryd â natur y rhediad crai mewn llinell o farddoniaeth gynganeddol, elfen y tynnwyd sylw ati gan Syr Thomas Parry:

Y mae un peth wedi fy nharo i fel peth rhyfedd iawn erioed ynglŷn â darllen barddoniaeth gynganeddol, sef ein bod yn gallu clywed gwall yn y gynghanedd yn syth heb orfod rhoi praw ar bob llinell, a heb feddwl o gwbl a yw'r gynghanedd yn gywir ai peidio. Y mae dyn fel petai'n darllen ar ddwy lefel - y lefel gyffredin, gwbl ymwybodol, fel wrth ddarllen pob barddoniaeth, a lefel arall yn is i lawr yn rhywle, lle mae dyn yn clywed y gynghanedd, heb fod ond yn rhyw led ymwybodol ohoni. Ond y mae hi yno, fel cyfalaw sylfaenol yn sadio'r cyfan, ac os oes nam arni, y mae dyn yn baglu.

(*Llyfrau'r Wythnos*, 'Cyflwr Barddoniaeth', *Y Faner*, Tachwedd 24, 1972)

Yr hyn sy'n gyfrifol am y cyfryw gynneddf yw bod 'na berthynas greiddiol rhwng trawiadau hyglyw'r gynghanedd â'r rhythmau sy'n seiliol bennu cwrs bodolaeth holl wahanol

organebau ynghyd â deunyddiau anorganig y Fam Ddaear. Yn wir, yr un yw cnewyllyn natur yr ysgogiadau sy'n gweithredu yn y ddau, acenion Cerdd Dafod a bîth holl symudiadau'r Cyfanfyd. Golyga hyn i gyd mai ffurf farddol nodedig o ddwfn sensitif a chywrair o berffeithgwbl fu hon erioed, gan mai felly y'i ffurfiwyd gyntaf oll, o ris i ris ddatblygol, o botensial rhythmig ei helfennau gwreiddiol, mewn perthynas unwe â natur hanfodion yr iaith Gymraeg ei hunan, gan arloeswyr barddol y Canol Oesoedd. Y cefndir sylfaenol hwn sydd wrth wraidd ei hunigrywiaeth fel offeryn prydyddol. Deillia hyn o'r ffaith mai plethiad rhyfeddol o greadigaeth ydyw gyda'i himpact esthetig yn codi o drefniant cydweddol o gytseiniaid ymhlith amrywiaeth lafarog yn dirwyn drwy ffurfiad ei rhagacenion i'w terfyn cyfatebol ym mhinacl trawiadau atseiniol ei phrifacenion. A dyma'r math o gyfundrefn y disgwylir cyfansoddi barddoniaeth gymesur wreiddiol o sylwedd ansawdd ynddi wrth greu awdl, a honno'n gwbl rydd o'r hen drawiadau oll a phob diffyg dichonadwy arall yn ogystal, enbyd o ofyniad i bob golwg. Ac eto, bron yn anhygoel o ryfedd, gall y gyfundrefn ymddangosiadol haearnidd yma o'i llwyr wasanaethu ac ymgynefino'n gyfnewin â hi fod yn hyblyg o haelionus ei grasusau.

Manylwyd rywfaint ar dymer hanfod y gynghanedd fel hyn am mai hi yw rhan bwysicaf oll o adeiladaeth yr awdl, ffaith sy'n golygu mai o stad ei hansawdd hi, boed wych neu wael, y cyfyd safon yr hollgerdd yma yn ei chrynswth, o gyflwr manion y rhwydwaith sy'n hydreiddio'i hencilion hyd at dryledu drwy ei rhannau amlycaf. Felly, yn bennaf dim, i gychwyn gyda'r canu caeth y mae'n ofynnol osgoi'r beiau elfennol gwaharddedig gyda gofal eithafol, ond gan y cymerir yn ganiataol, at bwrpas y gwaith hwn, fod y sawl sydd â'i fryd o ddifrif ar lunio'r fath gyfansoddiad ag awdl yn ei chyfanrwydd wedi rhesymol feithrin yr wybodaeth a'r sgiliau ar gyfer ateb y gofynion cyntaf hyn, ni roddir sylw iddynt yma. Yn hytrach, i fod yn ymarferol, neilltuir y drafodaeth i'r dulliau mwyaf creadigol o wreiddiol i gynganeddu yn y mesurau awdlaid mwyaf adnabyddus, sef i amlygu natur ddyfnaf eu ffynonellau ar waith, ynghyd â'u cyflenwad diderfyn bron o ddeunydd crai. Dyna'r hyn a oedd mewn golwg gan Waldo Williams yn ei feirniadaeth ar awdlau Prifwyl 1967: 'Hyfrydwch y profiad creadigol yn y maes hwn yw'r cyffro mwyn sy'n dod o gydweithrediad y rhan anymwybodol a'r rhan ymwybodol o'r meddwl, ac mae'n ddiau gennyf mai'r ddwythell fewnol hon a'i cadwodd i fynd trwy'r canrifoedd.' Dyna'r math o ddyfnder cynnwrf a ysgogir gan gymhellion ysbrydoledig o'r gynghanedd.

Gan hynny, y modd mwyaf ymarferol i gynnig arweiniad dechreuol ar y ffordd i ddatblygu tua'r uchafbwynt hwn yw drwy gymharu esiamplau gwir awenyddol o farddoni caeth â nodweddion yr enghreifftiau hynny lle na cheir y rhagoriaeth honno. Gadawer inni gychwyn gyda'r englyn unodl union drwy nodi enghraifft ohono'n dwyn cyflwyniad gwantan ei gynghanedd, er mwyn ymglywed â'r nychdod barddol a leda o hynny drwy gydol fframwaith y mesur, y teip o nyddiad englynol sydd i'w lwyr esgymuno o'r gorchwyl i greu unrhyw

gyfansoddiad caeth. Dyfynnwyd englyn o'r fath ym meirniadaeth D. J. Davies allan o awdl cystadleuydd ar y testun 'Caerllion-ar-Wysg' ym 1958:

O drais a phryder oesol - Gwalia gu
Wele gaer yn simbol;
O'i phoen yn ei gorffennol,
O'i cham a'i nam sydd yn ôl.

Er bod 'na beth addewid yng nghynganeddiad y llinell gyntaf uchod fe'i chwelir gan wanychiad cyffreinol y cynganeddu sy'n dilyn i geisio dangos arwyddocâd gormesol y Rhufeiniaid fel parhad o'r hyn a ddioddefodd y genedl drwy gwrs hanes, ac a fyddai'n ei brofi eto yn y dyfodol. Mae cyfatebiaeth y cyrch yn orsentimental a hynny'n perthnasol arwain at eirynt trychinebus diweddol o odl i'r paladr, 'simbol'. Mae cynganedd y drydedd linell rywfaint yn well, eithr wedyn holl eiriogi gwantan cynganedd Sain yr olaf, y cytseinedd a'r odlau ynghyd, yn llawer rhy ysgafn a ffrit eu traw a'u hystyr i gyfleu difrifoldeb yr hyn yr amcenir ato. Felly, fel y gwelir, nid yn unig y mae breuder cynganeddu'n diraddio'r system gytseiniol, ond yn llesgau'r patrwm odlau'n ogystal. A'r teneurwydd i gyd wedyn yn peri nad yw'r fydryddiaeth yn cynnwys yr elfennau angenrheidiol at adlewyrchu sylwedd yr hyn y mae'n stryffaglo i'w gyfleu.

Yn awr, fel cyferbyniad ym mhob agwedd â'r simsanrwydd uchod i gyd, dyma englyn allan o awdl arobryn 1958, cerdd T. Llew Jones, geiriau o angerdd a roed yng ngenau hen arweinydd Brythonig yn darlunio gorthrwm dyfodiad y Rhufeiniaid i dir ei hiliogaeth gynt yng Ngâl, cyn iddynt gyrraedd Prydain erioed, ynghyd â'u cyfrwyster llechwraidd yno'n dilyn hynny:

'Ond tros Gâl daeth trais y gelyn: - dristed
Fu'r darostwng sydyn;
Rhoddwyd ced a daeth wedyn
Nos gwarth ar ei hanes gwyn.

Mae 'na ysgubiad pwerus i gynganeddiad wythsill y llinell agoriadol hyd brifodl sy'n trosglwyddo rhuthr treisiol y gelynion dros lendid y famwlad. Gwneir defnydd meistraidd newydd o radd gyfartal yr ansoddair 'trist' i lunio'r cyrch er mwyn dynodi effaith ddreng yr ymosodiad. Yn dilyn, sylwer ar effeithiolrwydd cynganedd Lusg y drydedd linell: y cymal 'rhoddwyd ced' yn cyfleu gwrthuni'r fath bolisi, ac yna'r cyferbyniad ingol rhwng cyfatebiaeth 'nos gwarth' a 'hanes gwyn' yn cyfleu canlyniad catastroffig yr holl dreiswaith yn derfynol. Englyn ag anian pob cynganedd ynddo, mewn cyswllt creadigol glwm â natur yr odlau eto, yn cyflwyno cynnwys ei bwnc hyd eithaf ei gyraeddiadau.

Un enghraifft gymharol arall parthed yr englyn awdlaidd i glir wyntyllu'r mater arbennig yma. Cafwyd yr esiampl isod mewn awdl i Argae Llanwddyn yng Ngŵyl 1954:

A'r guchiog argae uchel - gilwgai
Tan glogwyn wrth 'mochel;
Draw ynghoed, wych dŵr ynghêl,
Hanner nychai'n ffroenuchel.

Braidd yn oransoddeiriol yw cyfatebion y llinell gyntaf, gyda'r geiriau disgrifiol yn blaenu ac olynu'r enw, eithr mae 'na well blas ar gynghanedd y cyrch sy'n awgrymu ffromder y gwrthrych dan sylw yng ngarwder ei setin. Ond isel odiaeth wedyn yw safon cynganeddu'r esgyll i gyd: siabi dros ben yw perthynas gytseiniol afrosgo'r drydedd linell, tra mae'r olaf yn rhyfedd o anghyfaddas ei thrawiad mewn cyswllt â phŵer arbennig yr adeiladwaith y mae'n ddisgrifiad ohono, heb sôn am y ffaith mai ond cysgod ychwanegiad o elfen gyfansawdd yng ngwneuthuriad y brifodl olaf sy'n achub yr englyn, yn wir os yw'n llwyddo i wneud hynny hefyd, rhag y bai gwestodl, sef defnyddio'r un odl ddwywaith yn yr un englyn: 'uchel' a 'ffroenuchel' yn yr achos yma. Fel y mae'n blaen i'w synhwyro drwy gydol y pennill, nid yw trawiadau anghyfaddas letchwith y gynghanedd yn deilwng o gwbl, ymhell o fod felly, o rymuster ei phwnc.

Mor wahanol yw'r cynganeddu yn englyn cyntaf awdl fuddugol y flwyddyn honno o waith John Evans, Siôn Ifan, hithau hefyd yn gerdd i'r Argae yn Llanwddyn:

Mur y muriau ym Merwyn - ar uchaf
Faes Brochwel a Bleddyn:
Cloes gwytnwch a dycnwch dyn
Lonyddwch Hen Lanwddyn.

Cyflëir cadernid enbyd y clorwth argae gan impact Croes o Gyswllt bwerus y llinell ddechreuol, ac atgyfnerthir hynny drwy nodi uchelder daearyddol hanesyddol ei sylfeini. Yna parheir ar gord yr un nerth drwy gydol yr esgyll: caledwch sŵn y drydedd linell yn gyflead addas o drais dinas Lerpwl ar ardal werinol y Berwyn, ac wedyn y sain dyner o gyferbyniad yng nghyfatebiaeth yr olaf yn awgrymu addfwynder cynhenid y fangre y gweithredwyd yr ormes arni. Englyn arall, fel yr ail yn yr esiampl flaenorol, sy'n adlewyrchiad cynganeddol cyfan, ymhob ongl arno, o ddeunydd ac ysbryd yr hyn a ddelweddir ganddo. A dyma'r math o gynganeddu englynol yn ddiwahân sydd i'w gyflwyno mewn cân hir o dyndra natur yr awdl, penillion sy'n greadigol ieuo â'u cydfesurau eraill yn y gerdd.

Trown yn awr at y grefft gynganeddol ym mesur y cywydd deuair hirion mewn awdl. Yn y fan yma, gellir dweud fod y gynghanedd, os rhywbeth, ychydig yn fwy unionsyth ei heffaith, rhywfaint yn fwy uniongyrchol ei hergyd, na chyda ffurfiant yr englyn, oblegid mai cyfrwng o gwpledi syth o ddilynol yw'r trosglwyddydd y tro hwn, mewn cyferbyniad â chwrs mwy cwmplasog braidd y paladr ar gychwyn y llall cyn cyrraedd ohono lyfnder cypledol yr esgyll. Eithr hynny neu beidio, yr un yw'r gofynion barddol a'r cyfatebu yn y ddau fesur, rheidrwydd y mae'r enghraifft ganlynol, darn byr o un o'r awdlau Moliant i'r Glöwr, 1950, yn ei ddiystyru:

Cei y parc i gicio pêl,
(Y rhwyfus ni fyn ryfel).
Llenwi'r ddaear â chwarae,
A gyrru cŵn ar gwr cae,
Anelu dart, diwel dis,
A chau'r rhos yn gyrch rasis.

Pennill o lacrwydd nyddiad drwyddo yw darn o gywydd fel'na, dernyn ond yn braidd gyffwrdd â pheth o natur cymeriad ei wrthrych. Ni cheir o ysgafnder cyffyrddiad y cyfryw fydryddu, hynny yw mewn awdl sylfaenol o ddifrifol, ond teneurwydd effaith, rhyw isel chwarae o gynganeddu nad yw'n llwyddo i brin oglais darllenydd hyd yn oed. Fel y dywedodd y beirniad, D. J. Davies, am yr ymgais: 'Y mae'r meddwl yn gorfod mynd ar ôl y gynghanedd i raddau yma.'

Gymaint tynnach a grymusach yw cynnwys y ddau ddarn cywydd canlynol allan o awdl fuddugol Tilsli y flwyddyn honno: yr holl drawiadau'n cario'r blaenllymder angenrheidiol at aneliad dychanol eu pwrpas, sef parthed delwedd gyhoeddus anwir y llywodraeth ynglŷn ag amgylchiadau gwaith a bywyd y Glöwr. Enghraifft o gywair cynghanedd sy'n adlewyrchiad cyrhaeddgar o ysbryd ei sylwedd:

Rhoir ei lun ar furiau'r wlad
Yn ŵr dewr, clir ei doriad,
Gŵr mentrus, heintus ei wên,
A galluog a llawen.

Ni roir ei gur ar furiau,
Na'i boen ar bosteri'r bau;
Dianaf ydyw yno,
Ystwyth dan ei lwyth o lo.

Fel gyda'r englyn, dim ond teg fyddai nodi cwrs arall o ddwy esiampl gywyddol hefyd at y pwrpas hwn. Megis o'r blaen yr un israddol yn gyntaf: pennill allan o awdl foliant *Moses* i'r Negro-Wyddonydd G. W. Carver, yng nghystadleuaeth Cadair 1967, a fu'n ymchwilio ym myd croesfridio hadau:

Arloeswr croesryw lysiau -
Ymhél â hwy i'w hamlhau;
Ei arbraw ef nerthu'r brid,
Ei wobr yn nhwf yr hybrid.

Dyna ddyfyniad o gynganeddu isel o ddiflas drwyddo. Gosodiadau ffeithiol cywir ddigon wrth gwrs, ond ni throsir mo'r wyddoniaeth yn farddoniaeth o gwbl ynddynt, gan yr erys yn ei bodolaeth ronc drwy gydol y darn cywydd. Hynny yw, nid yw'r trawiadau anarferol 'brid' a 'hybrid', hyd yn oed, yn derbyn yr un gefnogaeth greadigol oddi wrth eu cyd-gyfatebiaethau, oblegid o ran gofynion prydydyddiaeth nid oes ynddynt ddim namyn clecian rhyddieithol o uniongyrch hollol ddi-rin. Yn bendifaddau, nid fel'na y mae canu pennill o fawl i'r un math o Wyddonydd, nac i unrhyw wrthrych arall mewn bywyd chwaith, ym mha faes bynnag y bo, 'tai'n dod i hynny.

Yn ail, gwrandawer ar greadigrwydd cynganeddol y pennill dilynol a godwyd o awdl arobryn 1967, cwpledi sy'n ymhyfrydu yn ymroddiad y Gwyddonydd i'r mireinder nerthol ym myd bioleg:

Mud astud uwch grym distaw
Mwy na jet y roced draw,
Gŵyr ef am nerth sy'n gryfach
Na'i fom mewn gwythïen fach.

Yn yr enghraifft uchod fe farddonir y wyddoniaeth, sef drwy artistwaith cynganeddol sy'n seiliedig ar y gwelediad o gyferbynnu, cynganeddu paradocsaid mewn ffordd o siarad. O'r ffynhonnell gyferbyniol yma y tyn ei effeithiolrwydd: o'r gwrthdrawiad rhwng pwerau oesol y 'grym distaw' yn nyfnderau bywyd a nerth cyfoes 'jet y roced', ynghyd â rhwng aruthredd y 'bom' a'r pŵer sydd 'mewn gwythïen fach'. Hyn sy'n peri fod 'na werth awenyddol wrth wraidd cyfatebiaethau modern y darn, nid bwrw cleciadau dieithr at ei gilydd er mwyn nofolti'n unig fel yn yr esiampl gyntaf, sef yn y gosodiadau mai mil trech eu grym yw mân greadigaethau bywyd na dinistr eithaf arfau technolegol dyn. Wedi'r cyfan, trawsnewid ffeithiau a defnydd rhyddieithol yn sylwedd o gynnwys llawer mwy rhiniol ei naws yw hanfod barddoniaeth. Celfyddyd ysbrydoledig o'r calibr yma sy'n rhoi arbenigedd o ddimensiwn ychwanegol i'r crefftwaith o gynganeddu.

Ac yn olaf yn yr adran hon dyma droi at y grefft o gynganeddu mewn hir-a-thoddaid. I gyhwyn, fel gyda'r lleill, wele esiampl o bennill eiddil ei gynganeddu a ddyfynnwyd gan Syr Thomas Parry o un o'r awdlau Moliant i'r Glöwr:

Yna'n nawdd i'w gadw y naddai goedydd
Braich a choler bur wych i'w heolydd;
A physt cryfion o goedwig y bronnydd
Yn dal meini anwadal y mynydd.
O goed hen fe gaed deunydd - i bacio,
A'i daflu yno dan do aflonydd.

Fel yr ymglywir yn syth, diafael dros ben yw trawiadau'r gynghanedd, ac o ganlyniad sylwedd y syniadaeth hithau, canu sobor o ddiarbenigedd. Ac eto i fod yn llwyr deg â'r uned, fe geir dwy fflach o gyffyrddiadau'n deillio o ganol ei drwch o lwydni, sef y cyfatebiad 'meini anwadal' a'r un o 'do aflonydd' i gloi, cyfeiriadau'n awgrymu simsanrwydd peryglus muriau a nenfydau twneli glo bob amser. Tipyn yn rhagor o ehediadau o'r anian anghyffredin yna sydd eu hangen mewn creadigaethau cynganeddol.

A dyma godi enghraifft eto o Awdl Foliant Cadair 1950, y tro hwn i amlygu'r modd y dylid llunio pennill gafaelgar o hir-a-thoddiad:

A thrwy y ffenestr, o gapel estron,
Clywir eu canu mewn clir acenion,
A chyfyd Cymru a'i chymoedd duon
Yn lân o'u cân yn eu menyg gwynion;
Gwelant henwlad y galon, - er eu bri
Yn Walia wiw yn sŵn ei halawon.

Yr hyn sy'n taro rhywun ynglŷn â'r dyfyniad uchod yw'r cynhesrwydd cadarn yn symllder di-ystrydeb y gynghanedd wrth ddelweddu cynulleidfa o lowyr Cymru mewn capel pellennig yn ystod dirwasgiad y tridegau, gyda'r acenion awgrymog o ddi-lol yn cydymdeimladol gyfleu holl awyrgylch trasig y sefyllfa, canu cyrhaeddgar o gyfaddas ar natur lwythog ei destun.

Ac i gloi'r ymdriniaeth ag ansawdd cynghanedd y mesur yma dyma ddwy enghraifft gyferbyniol arall o ymryson y Gadair yng Ngŵyl 1966 ar y testun 'Cynhaeaf'. Rhyfedd o ddisafon yw'r hir-a-thoddaid dilynol allan o awdl *Mahlon* am stori Ruth a Naomi yn yr Hen Destament:

I weddw unig heb deulu'n ddidanwch,
Ofer oedi lle nad oedd hyfrydwch;
Fel un na haeddai ond aflonyddwch,
Gwell yw niwl a llwybr ysgall anialwch
Er ennill eilwaith dirionwch meysydd,
Ac erwau dolydd y gwir dawelwch.

Y mae'r syniadaeth i'w chanmol, ond y mynegiant ohoni'n afrosgo o bedestrig rywsut, gyda thipyn ohono ar ôl y llinell gyntaf, sydd yn dwyn fwy o grynoder nawsaidd na'r lleill, yn cynnwys hen drawiadau rhaflog: 'oedi/hyfrydwch', 'niwl/anialwch', 'dolydd/dawelwch'. Gwendid arall yw bod cyffredinedd y gynghanedd yn arwain at odlau unffurf o anffodus, sef, yn yr achos yma, rhestr syrffedus o eiriau haniaethol o ddigyfnewid. A thra ein bod ar y pwnc arbennig hwn, tuedd arall reit fynych gyda'r pennill hwn yn nwylo cynganeddwyr symol yw peri i'r odlau oll ddiweddu gyda llinyn anghyffnewidiol o ansoddeiriau, camwedd o'r un natur ag a geir yn y pennill uchod gyda'i haniaethau, ac sy'n achosi'r un math yn union o ddiflastod undonedd. Felly, rhwng popeth, us o Gynhaeaf yn hytrach na'i rawn yw cynnwys y pennill dan sylw.

Eithr yn yr hir-a-thoddaid nesaf allan o awdl arobryn Dic Jones , 1966, fe geir y grawn aeddfetaf un:

Doed y dwyreinwynt a'r gyrwynt garwaf,
I mi rhag newyn mae aur gynhaeaf,
Doed eira, cesair, doed y rhew casaf,
I'r fuches gynnes bydd gwllithog wanaf
O luniaeth helaeth yr haf, - a diddos
Wâl ym min nos tan y C'lamai nesaf.

Byddai cynganeddwr llai sgilgar, siŵr o fod, wedi bodloni ar eiriau gradd eithaf yr ansoddair yn unig i ffurfio'r holl odlau, ond yma fe geir amrywio medrus ar natur a delw'r geiriau odledig, tri ansoddair eithaf a thri enw cyffredin, i ateb pwrpas y bardd. A'r diben yn hyn i gyd oedd canu arwyddocâd amlochrog y broses hanfodol o gynaeafu'r ddaear, amcan a gyrhaeddwyd drwy gyfrwng ysgubiad o gynganeddu ffres o afieithus sy'n arwain at ymdeimlad o ddiogelwch gorfoleddus yn aeddfedrwydd ei doreth rhag echryslonder y gaeaf. Dal ymlaen o hyd gyda chynganeddu sy'n ymrythmio fel'na i fywyn a chalon ei fater yw'r delfryd yn wastadol wrth greu awdl.

Ac i grynhoi. Felly'n ddieithriad, ffrwyth cynganeddu'n ystwyth o ffres yn y gwahanol fesurau awdlaidd, yn y mesurau mwyaf cyfarwydd boblogaidd i gychwyn, sy'n esgor ar gyflwyniad

prydyddol apelgar, cyn graddio wedyn os mynnir i rai mwy anghyfarwydd ac arbrofol o bosibl hefyd, gan gofio'n wastadol yn ogystal am amrywio'r gwahanol fathau o'r pedair cynganedd yn fedrus i ateb eu dibenion drwy rediad y dilyniant penillion mewn amryfal fesurau, i osgoi gorarfer rhyw fath arbennig o ffefryn mesurol neu'i gilydd o gyfatebu. Nid egwyddor i'w diystyru eiliad yw'r ffaith mai gefeilliaid o'r un bru'n union yw modd a mater barddol fel ei gilydd.

MESURAU

Yn ogystal â bod yn gyfryngau cynganeddol y mae i bob mesur awdlaidd ei nodweddion a'i ofynion pendant ei hunan hefyd, hynny yw y mae rhai ohonynt yn addasach na'i gilydd o ran tymer eu priod ffurf, naws a rhythm i gyfleu gwahanol fathau o fater. Felly, os gorfodir unrhyw fesur i drosglwyddo deunydd anghyfaddas i anian ei strwythur fe wneir cam artistig â natur y cynnwys, yn ogystal ag un y cyfrwng ar yr un pryd, ac fe ddangosir anghymwyster yr asiad gan annaturioldeb y farddoniaeth ei hun. Hynny yw, y mae ei chymeriad gwreiddiol fel pe'n gwrthryfela yn erbyn ffurf ei gwisg, ac i'r gwrthwyneb wedyn wrth gwrs, yn enwedig os bydd y diffyg uniad yn un go ddigamsyniol o amlwg. Ac ymhellach, pan gyflawnir y cyfeiliornad hwn y mae'na duedd gyffredinol i'r mynegiant ei hun fod o ansawdd pur wantan hefyd, fel petai ansawdd y camieuad mesurol yn trosglwyddo'i hunan i safon y cynganeddu'n ogystal, cydgamwedd go aml gyda'r math yma o ddiffyg. Tynnwyd sylw at yr egwyddor uchod gan Gwenallt wrth gloriannu awdlau 1950: 'Un o brif wendidau'r awdlau yn y gystadleuaeth hon yw arfer mesurau rywsut rywfodd, heb geisio gweled a yw mesur arbennig yn fwy cymwys i ddisgrifio'r hyn sydd ganddynt na'r mesurau eraill. Yn wir, fe ddylai'r deunydd ddewis ei fesur ei hun.' Swm a sylwedd y cyfan yw ei bod yn ofynnol i awdlwr fagu'r profiad angenrheidiol i adnabod teithi cynhenid y mesurau caeth, y poblogaidd a'r anghyfarwydd os oes angen, ac wedyn wrth reswm y gallu i'w trafod yn bwrpasol o ddeheuig gynganeddol fel ag iddynt roi'r mynegiant mwyaf effeithiol i'w fater.

Mesurau'r Englyn

Mesur byr-fychan o ystwyth heini yw'r englyn unodl union. Gan hynny, camgymeriad yw ei ddefnyddio i gyfleu cynnwys o natur gyndyn neu drymllyd, dyweder. Edrycher ar yr englyn hwn, er esiampl, a ddyfynnwyd gan un o feirniaid Prifwyl 1950:

Y pwll isel, ni all gelu - dy aidd
Yng nghymoedd De Cymru;
Yma'n ddewr dan gramen ddu,
Ar grimog yn gwargrymu.

Yn awr, heblaw bod y geiriogi'n go dila o lac, yr hyn sy'n gwneud y pennill fel y saif yn un o gryn gyffredinedd ansawdd, yw'r ffaith nad yw tymer y mesur a ddewiswyd ynddo'i hun, o ran tempo anian, yn rhyw weddu o gwbl i fynegi union fwriad yr awdur, sef cyfleu ymroddiad gwydn gweithiwr o löwr wrthi'n gyson yn ei blyg yn hacio arni o dan galedwch gwythien y pwll. I argyhoeddiadol gyflwyno hynny byddai defnyddio culni a thyndra mynegiant y

cywydd, gellir dal, wedi ateb y pwrpas yn llawer mwy llwythog, hynny yw'n fwy cytûn a dycnwch natur y darlun.

Ond fel cyferbyniad barddol i hyn, edrycher yn awr ar yr englyn isod allan o awdl *Glyn Hebog* a oedd yn yr un gystadleuaeth:

Gwibiai cyflymdrais weision - yr angau
Drwy'r adwyau duon;
A'r graig lo, er breuo'i bron,
Yn naddu brau ddynedd.

Mae byrolwg arno'n ddigon i synhwyro pa mor wirioneddol o gyplysgar yw tymer ei sylwedd ag anian gynhenid ei gyflwynydd ohono: bygythiad presenoldeb gwibiol y peryglon ar hyd y lefel lo yn cael ei weddus drosglwyddo gyda herfa a miniogrwydd rhythm ei gyfrwng. Sylwer mor gymwys y cyflêir rhuthr y llu fygythion drwy'r pwll gan y gair cyfansawdd 'cyflymdrais' a gwib gaeedig cynghanedd sain y cyrch, ynghyd â sŵn chwyn y morthwylio ar y garreg ddu yn y gyfatebiaeth 'breuo'i bron' gydag awchlymder y berfenw 'naddu' ar gnawd y gweithwyr wedyn, chwimder llymias anianawd y mesur ei hun yn gyflead cyfan o finigrwydd echryslon yr holl senario.

Hefyd, dyfynnwyd enghraifft reit amlwg o'r hyn a drafodwyd uchod gan Emrys Edwards yn ei feirniadaeth ar waith ymgeisydd ym Mhrifwyl 1968, 'Awdl Foliant i'r Morwr', sy'n defnyddio'r englyn i ddarlunio trymwaith peryglus pysgotwyr proffesiynol allan ar rymuster y cefnfor, ac wedyn amdanynt yn gorfod anochel wynebu aruthredd drycin ar adegau yn y broses; delwedd a ofynnai am nerth a lled symudiad mesur fel yr hir-a-thoddaid i drosglwyddo pŵer ei natur, yn hytrach nag ystwythder gwibiol rhediad yr englyn unodl union, tac a fabwysiadwyd, gyda llaw, i gyfleu gwewyr storom fôr yn yr awdl fuddugol. Ond nid dyna a wnaed yn yr enghraifft dan sylw, sydd hefyd yn amlygu'r tueddiadau gwanllyd oll a grybwyllwyd yn barod parthed y camwedd hwn:

Â'u rhwydi mawr rhodio môr, - i ennill
I'w cynnal o'r dyfnfor
Dig ei ddwfn gloëdig ddôr
Eu tamaid o bysg tymor.

Ceid bellach holl lach lluched, - a gwyntoedd
Môr gwantan agored
A du angau'n aml dynged
A'u cais am ragorach ced.

Yn awr, ymdeimler â'r modd addas y defnyddir yr englyn yn yr esiampl isod allan o awdl orau'r gystadleuaeth, cân R. Bryn Williams, y cyfeiriwyd ati uchod am ddull cymwys arall o ddefnyddio mesur i ateb ei union ddiben, sef i gyfleu gwib llong dros fôr awelog o hoenus, wedi amser go ddiegni yn llesgedd hinsawdd y trofannau; ac yna'r dychwelyd heulog afieithus i'r harbwr ar derfyn y fordaith, darn lle mae'r enghreifftiau o'r ansoddair yn rhagflaenu'r enw fel pe'n ychwanegu at nwyfusrwydd yr olygfa hyd yn oed, cydglymiad addas rhwng tymer y cyfrwng ac anian y mater:

Ac yna mynd fel gwennol, - a brysio
O gael brisin ffafriol,
Y bow'n hollti'r dŵr siriol,
Llwydwyn wêc yn lledu'n ôl.

Gweled gosgeiddig wylan - yn esgyn
I'w disgwyl i'r hafan,
Uwch dŵr, ei thrychiad arian
Yn loyw gledd ar heulog lan.

Agwedd arall ar yr englyn unodl mewn awdl yw'r dechneg o gadwyno, ailadrodd y gair neu'r ddeuair olaf mewn pennill ohono ar gychwyn yr un dilynol o hyd nes ffurfio cyfres o saith neu ddeuddeg, fel arfer, o englynion ynghlwm â'i gilydd. Ond gweithred beryglus yw hon erbyn hyn, gan mai modd yn deillio o feddylfryd y Canol Oesoedd ydyw, pan gredid bod holl ffasedau bywyd yn ymasio ynghyd fesul gris o hyd yn ôl eu pwysigrwydd o'i frig eithaf hyd at ei fôn yn deg; a chan hynny y mae angen gofal cyfewin o farddol, ynghyd â medr dawnus o gynganeddol wrth gwrs, i sicrhau fod ysbryd cyffredinol yr athroniaeth hynafol yma, o leiaf o ran naws greadigol felly, yn gweddu i gyflwyno agweddau ar faterion o natur gyfoes mewn awdlau modern. Yn lled ryfedd i raddau, ynglŷn â'r ongl hon, y mae 'na le i ryw amau nad ystyriwyd hyn i gyd yn ddigon manwl o gwbl wrth ddefnyddio'r cyfryw ddull yng nghaniad cyntaf Awdl Foliant arobryn 1950 i'r Glöwr. Er bod ansawdd y mynegiant ynddo'i hunan yn sgilgar ddigon y tro yma, nid yw ei gywreinder ffurf yn llwyr argyhoeddi fel cyflwyniad i amgylchiadau cyfnod a bywyd y gweithiwr diwydiannol yma, techneg a gondemniwyd gan Gwenallt, yn ei feirniadaeth, oherwydd yr union anghymwyster hwn:

Erwau'r glo dan loriau'r glyn - yw ei le,
Gyda'i lamp a'i erfyn;
I'w ddu gell ni ddaw dydd gwyn,
Ni ddaw haul yno i'w *ddilyn*.

Dilyn dan las y dolydd - a'i lafur
Yn y lofa beunydd,
Disgyn, a dilyn bob dydd
Y du faen dan lwyd *fynydd*.

O'r mynydd â i'r mannau - lle nid oes
Llwyn na dail na blodau,
Ond ffyrdd gwyrgam y dramiau,
A llwythog wyll, a tho gau.

Eithr yn awdl orau Prifwyl 1969, 'Yr Alwad', gan James Nicholas, nid oes yr amheuaeth leiaf am wedduster lle'r ddwy gadwyn o englynion ynndi fel cyflwynyddion thema'i deunydd, sef arwyddocâd oesol cerfluniau enwog Henry Moore i'r Fam Feichiog, ffurf farddol a oedd yn perffaith weddu, gyda'r ddau ganiad arall a luniwyd mewn gwawdodynau byr unodl, i ymdrin â 'dyhead a greddf dragwyddol y ddaear a'r fenyw i barhau bywyd' fel y cyfeiriodd Tilisli yn ei glorianiad, mewn cerdd glasurol fel hon ar lun awdlau mirain Beirdd yr Uchelwyr gynt; ac megis eu cerddi celfyddydgar hwy'n delio â phwnc sylfaenol o ddigyfnewid a fenthyciai ei hun yn drawiadol o addas i'r dull cadwynog o fyfyrrio ac o ganu. Arfer y math hwn o ofal creadigol sydd ei angen bob amser ynglŷn ag addaster y cyfryw gyfrwng cyn penderfynu ar ei ddefnyddio mewn awdl gyfoes:

Y naddiad mawr bonheddig - ei bol hi
Fel balŵn chwyddedig;
Bydd hon yn y maen heb ddig
Yn cario'r pwysau *cerrig*.

Cerrig ydyw'r cyhyrau, - gwe'r cerrig
O'r corun i'r sodlau;
Bwa rhychwant y breichiau
Uwch hoen y corff iach *yn cau*.

A hi'n *cau* yn y maen cudd - ei galwad
Yn ddirgelwch beunydd,
Y mae yno fel mynydd,
Y graig o wraig oer ei grudd.

Ac eto, i danlinellu'r hyn y ceisiwyd ei brofi uchod, craffer ar yr hyn a oedd gan Euros Bowen i'w ddweud, a hynny'n gwbl gyfiawn, am y dechneg o gadwyno yng ngwaith di-rin *Y Rebel Ifanc*, 'Yr Ymchwil', am Gadair 1965:

'Tŷ Dduw y saint heddiw sydd
yn lle anial a *llonydd*.

Llonydd, digymell heno - mwy yw'r lle ...

Yma mae techneg cadwyno'n gwneud i feddwl y bardd ymdroi'n ailadroddus. Mae'r meddwl yn cael ei ddal yn ôl. Yn wir, mae cyrchu'r gair 'llonydd' yn gwneud mynegiant sydd eisoes yn llac yn llacach byth. Yn yr [enghraifft hon] mae celfyddyd yn llwyr ar drugaredd crefft.' Dengys hyn pa mor bwysig yw sicrhau bod y deunydd a gadwynir o'r ansawdd priodol i dderbyn cywreinder y fath driniaeth heb ymddangos yn druenus o wanllyd, ynghyd â straenllyd, fel yr uchod o dan y broses, a hefyd bod gofal ynghyd â medr creadigol y bardd yn gyfryw â'r cywreinder crefft sydd ei angen i ateb gofynion coeth y tac o gyrchu mewn barddoniaeth gaeth.

A dyna'n union a geir yn yr englynion cadwynog sy'n dilyn. Mor loyw y cyd-ddolenna rhyddid naws disgybledig y dull a thyndra dirwynol yr holl dirionwch gwewyr a leisia'i artistwaith, i gyfleu ing a chaethiwed awyrgylch ymguddiad Anne Frank mewn llofft ddirgel yn Amsterdam rhag cieidd-dra'r Natsiaid, yn awdl fuddugol 1996, 'Grisiau' gan R. O. Williams, Y Bala. Dyna'r union fath o gyfandod angenrheidiol sydd ei angen ar gyfer creu cadwyn drawiadol o englynion:

Gwelaf drwy sgwâr y golau - un ddeilen
A ddeil fy holl hafau,
Dyry ofid hydrefau
Yn ei *horen* ar bren brau.

Yn yr *oren* mae henoed - a heno
Rwyf hen heb ieuengoed,
Cofiaf rwyf hŷn na'm cyfoed,
Fel deilen rwyf hen *erioed*.

Fel *erioed* heddiw'n oedi - ennyd fer
Ond yfory'n trengi
A thrannoeth o'i thrueni
Y try hon i'w chwter hi.

Ffurfiau gwahanol o englynol yw'r englyn penfyr a'r englyn milwr, dau fesur siarp o gynnill o dair llinell yr un, gyda'r penfyr yn cynnwys gair cyrch eithr y milwr ond yn meddu ar dair

llinell odledig o unionsyth. Felly, gyda'r fath foelni o strwythur maent yn fesurau delfrydol at gyflwyno mewn awdl ddeunydd llymfyr gywasgedig ei natur, cyfryngau y mae angen disgyblaeth esgrynog at eu trin yn effeithiol, gan mai meddalwch o wenwyn iddynt yw ceisio'u cymhwyso i fynegi mater braidd yn llaes ac ymestyngar ei dymer. Dyna a wnaeth un o gystadleuwyr y Gadair yng Ngŵyl 1960 ar y testun 'Dydd Barn a Diwedd Byd':

Wedi'i lais egwr Duw lyfr Du oerllu,
a darllen o'i oeslyfr
o lôn gyflawn ei goflyfr.

Daw awr pawb. Codir pobun ar Ei law.
Ffy pawb o'r loes wedyn. -
lôn sydd â'i lawes iddyn'.

Heblaw bod y mynegiant yn affwysol o wan, ynghyd â lletchwith at hynny, ynddo'i hun, y mae dygnu defnyddio cyfrwng awchfain fel yr englyn penfyr i gyfleu deunydd megis trugaredd Duw ar awr Ei Farn eithaf yn esiampl gyda'r mwyaf dybryd o gamfesuro.

Mewn cyferbyniad â hyn fe geir caniad godidog o englynion penfyr i gloi awdl arobryn 1957, 'Cwm Carnedd', Tilsli, sy'n delio gyda dadfeiliad y gymuned a'r bywyd chwarelyddol yng Ngwynedd. Gan hynny, y mae natur bigfain gryno'r caniad gyda'i awgrymusedd o ymatal dychanol i derfynu cerdd o dymer glasurol realistig fel hon yn gweddu'n wirioneddol wych. Yn wir, mae'r tac yn enghraifft nodedig o lwyr ateb gofynion y mesur penfyr, ei drafod fel y dylid yn ôl siarprwydd ei gymeriad, ac yn llwyr haeddu sylwadaeth ganmoliaethus Syr Thomas Parry: '... doeth a da y gwnaeth y bardd gloi ei gerdd â'r penillion rhagorol hyn:

Wil y Maes, pa le mae ef, - na rodiodd
Gam erioed o'i gartref?
'Ddiwedd oes fe droes i'r dref.'

Yn y Foelas a'r Villa - onid oes
Neb dyn a breswylia?
'Neb ond Saeson hinon ha.'

Ac wele enghraifft ychwanegol o gam-fabwysiadu'r englyn penfyr, y tro hwn yng Ngŵyl 1968, i geisio crynhoi natur galwedigaeth y Morwr. Wrth gwrs, dylai amlygrwydd y ffaith nad yw ehangder crwydrol o beryglus, yn fynych, y teip yma o fywyd yn un i'w ddygnu-stwffio i gyfyngdra eithafol y mesur hwn fod wedi hen wawrio ar y cystadleuydd hwn ymhell cyn ymgymryd â'r fath ddull. Rhwng hyn a chyffredinedd safon y mynegiant nid oes ryfedd i

Eirian Davies sylwadu fel y gwnaeth am y cyfryw ymgais: ‘Mae’n syndod mor chwerthinllyd yw ambell fardd wrth drafod yr englynion bach cwta hyn’:

Erys bywyd y morwr - yn berygl
Heb orig ddi-fwstwr;
Byd di-stop ar dop y dŵr.

Mor gymwys o wahanol oedd defnydd Prifardd 1964, R. Bryn Williams, ‘Patagonia’, o’r cyfrwng wrth ei osod yng ngenau ‘Hen Indiad godre’r Andes’ i boenus draethu am dynged carchariad ei lwyth dan dreiswaith y Cristnogion gwyn, gan fod gormes y caethiwed yn ateb gofynion crintach gelfgar ei throsglwyddydd i’r dim, tyndra priodol mor gyferbyniol i lacrwydd anghymwys yr esiampl flaenorol:

“Creuloned ein corlannu - a’n dofi
Fel defaid diallu:
Rhannu’r wlad i’r anwar lu.

“Yng ngharchar Cwm Rosario, - er eu gwaedd
Mae’r gweddill yn tario:
Ein gyrru â brad i gwr bro.

A thebyg odiaeth, yn wir yr un fwy neu lai, yw gofynion y gefell bron iawn, sef yr englyn milwr. I brofi hyn dyma enghraifft nad yw’n cydymffurfio o gwbl â’r cyfryw angenrheidiâu, dyfyniad o gerdd i’r Dringwr’, 1959, sy’n sionc felys fynegi hoffter y creigiwr o awyrgylch a sialens y mynyddoedd, gyda’r canlyniad nad yw arddull ysgafn ddiddan agored y pennill rywfodd, er yn grefftus ddigon at ei gilydd chwarae teg, fel pe’n rhyw greadigol asio o gwbl â llymder cynhenid mydryddiaeth yr englyn milwr:

I’m henaid rhowch y mynydd
Goleulan a’i ddiddan ddydd,
Llannerch fy holl lawenydd.

Eithr fe geir y cyfuniad angenrheidiol yma’n digwydd, a hynny’n reit effeithiol hefyd, mewn enghraifft ganmoladwy a ddyfynnwyd gan Geraint Bowen o awdl *Carn Bica* i’r ‘Preselau’, 1972: y bardd y tro hwn yn mynegi ei gysylltiad agos-fythol â’r mynydd mewn modd llawer mwy tyn o sylweddol, ac o’r herwydd yn teilwng uno ag ysbryd ei fesur i’w graffig gyfleu ganddo, cysylltedd sydd eto’n eglur ddangos angen y ddau gategori o’r englynion bychain hyn am ddeunydd o natur ddwysgryno i’w gyflwyno, cyn eu bod yn amlygu eu cryfder eu hunain a gwneud cyfiawnder â’r farddoniaeth ar yr un pryd:

Yma, ar gribog rimyn,
Dawn gwareiddiad ein gwreiddyn
A ddaeth yn olau i ddyn ...

I ymuno â'r mynydd
Yn ddwst dychwelaf ryw ddydd
At ei gôl bentigilydd.

Sylwer drachefn ar esiampl arall go wanllyd o gam-drin yr englyn milwr yn enbyd. Meddylier am awdlwr, yng nghystadleuaeth Eisteddfod 1965, yn mynd ati fel hyn i gyflwyno ymroddiad bachgen ifanc i gofleidio'i etifeddiaeth amaethyddol drwy ddiwyllio'r hen aceri a esgeuluswyd:

O'i hynt y daw'r llanc yntau
Â mawr hoen o dymor hau
I nef ei gynaeafau.

Mae'n dra eglur yn ddiau, erbyn hyn, mai cywasgedd cyndyn y mesur hwn fyddai'r olaf o holl gyfryngau Cerdd Dafod i'w ddewis at drosglwyddo aeddfedrwydd a llawnder cnydau'r medi, a ddisgrifir yn yr englyn fel 'nef' o 'gynaeafau'. Rhwng rhoncrwydd y diffyg ystyriaeth yma a'r mynegiant tila o'r syniadaeth wedyn, byddai'n anodd taro ar gymhwysach esiampl na hon yn unman fel gwrs i beidio â llunio englyn milwr ar yr un llinellau.

Ond yn awdl ail-orau Gŵyl 1959 i'r Dringwr fe gaed cyfres o englynion milwr gyda'r gorau erioed yng ngornest y Gadair. Portread o farwolaeth llanc wrth ddringo rhyw 'ddibyn llwyd' a geir ynddynt, ac ni ellid gwell cyfrwng gyda'i 'sobrwydd syml a'i rymuster moel', chwedl Syr T.H.Parry-Williams wrth feirniadu, na'r englyn milwr i gyfleu trasiedi o'r natur hon. Rhwng yr addasrwydd pwerus hwn a'r modd meistrolgar y'i cyflwynwyd, y tro hwn byddai'n anodd taro ar odidocach enghraifft fel gwrs i'w dilyn ar gyfer creu'r byrfesur bychan yma i gymryd ei le mewn awdl:

Daeth angau i fryniau'r fro,
A daeth pedwar i gario
Ei raff friw, a'i gorff oer o ...

Ei roi'n brudd ar ddarn o bren,
A'i ollwng ar ystyllen,
Y glân ŵr yn gelain wen!

Mesurau'r Cywydd

Mae'r cywydd deua'r hirion yn hawlio triniaeth ddarbodus o ddethol ochelgar lle bynnag y'i defnyddir. Nid yw'n fesur i ddioddef diffyg taclusrwydd gwasgaredig o gwbl heb amlygu hynny mewn trwsgledd o fynegiant. Ond yn rhyfedd o annoeth dyna a gafwyd gan un cystadleuydd am Gadair 1951 ar 'Y Dyffryn':

Pelen lân yn dân a dŵr -
(Ai nage, ddaearegwr?) -
Meteloedd fel dyfroedd dig
A llawr yn y tân lloerig;
A'r oll ar chwimaf drafael,
Goleuwych rawd, gylch yr haul ...
Wele craig ar graig a grŷn -
Awr y deffro i'r dyffryn!
Haen ar haen yn ymrannu,
A'r cymysg yn derfysg du;
Tawdd y llawr dan ellydd llosg,
A'r ddaear yn llwyr ddiosg.

Rhyw ymgais yw'r uchod i ddisgrifio stad chwilboeth ein planed yn ystod adeg ei hymffurfiant dechreuol yn deg o holl gynnwrf ei sylweddau toddedig, rhyw fath o gynnig ar ganu hanfodion gwyddoniaeth ddaearegol. Eithr nid yw'n dod o fewn yr agosrwydd lleiaf at gyflawni'r gofyniad hwnnw, heb sôn am gyflwyno gyda fawr o argyhoeddiad yr enbydrwydd, harddwch na rhin y grymusterau unigryw hynny a roes fodolaeth i'r Fam Ddaear yn y lle cyntaf. Ac nid anwybodaeth yr awdur o'r ffeithiau gwyddonol sydd i gyfrif am y cyfryw ffaeidd chwaith, ond lletchwithdra ei arddull wrth eu mynegi. Dyry honno'r argraff rywsut o lurgunio cymhendod cynhenid y cywydd yn rhyw bentwr swnllyd o aflerwch, nes ymgrugio yn y diwedd ohono'n gyffredinedd sobor o gwmpasog annelwig ei gyflead, anathema lwyr i grynoder trefnus natur y cyfrwng.

A dyna'r union nodweddion a amlygwyd, anghenion sylfaenol y mesur, yn agoriad cywyddol awdl arobryn 1958, 'Caerllion-ar-Wysg'. Darluniad telynegol ydyw o amgylchfyd y gaer Rufeinig yng Ngwent, ac ynddo perir i gyfyngder cynnil y mesur ymagor yn banorama o ireidd-der fel ag i gofleidio holl ehangwedd y tirlun. Dyna barchu tyndra hanfodol y mesur drwy grefftus ryddhau llydanrwydd ei botensial, sef cynnil ddisgrifio helaethder yr olygfa dan sylw, gwrthwyneb o greadigaeth i'r gyntaf lle diystyrwyd gofynion y mesur drwy ei rwygo-agor fel 'tai, gan arllwys ei bosibiliadau dros yr holl le i blastro delweddau chwâl o

anghelydd o olygfa a gynhwysai gryn botensial creadigol yn ei dyfnderau mewn gwirionedd. Mewn cyferbyniad, i bwysleisio'r ffaith eto, mor dwt o artistig y cyflwynir sgôp yr amgylchedd ym mhennill cyntaf awdl 1958:

Syllai gŵr, henwr unig,
Draw a gweld wrth odre gwig
Ddaear ir y wedd a'r og,
Braf ei llun, bro feillionog.
Gwelai dai ar lesni dôt
A mynych ardd a maenol;
Ac o bell gwelai gellwair
Tonnau y gwynt yn y gwair.
Ar fwyth lyfnder y gweryd
Yn nhes yr haul dawnsiai'r yd.
Iach wlad heddychol ydoedd
A bro glyd ddiberygl oedd.

Dyma enghraifft eilwaith, gan un o'r ymrysonwyr yng nghystadleuaeth 1981, 'Y Frwydr', o deip o gywydda i'w osgoi hyd yr eithaf un wrth ysgrifennu awdl. Ymgais at ddisgrifiad o dad a mab ynghanol rhyfeddodau natur ar fore godidog o wanwyn sydd yma, ond mae ffordd yr awdur o fynd ati, o leiaf ar ôl naws addawol y rhan agoriadol fel yr â'r pennill yn ei flaen tua'i ran olaf, yn chwithig o ddigyswllt rywsut, afrosgo o ddiotal, gyda'r ystyr, y gystrawen a'r mesur yn dargwympo lafurio i gydsymud ymlaen yng nghloffrwyd yr arddull. Yn sicr, nid yw hoender cynnil anian y cywydd, heb sôn am afiaith cynhenid y mater, yn cydweddu'r dim lleiaf â stacato anghyswllt o driniaeth fel hyn:

Gafael dy law a gofiaf
a llwybrau hir Ebrill braf
yn ei heithaf o nythu.
Draw'n y dail, aderyn du,
barf ar fudandod ei big,
yno'n addo'n anniddig
o ddi-droi, pan glywodd drwch
ein delwau o dawelwch
ar gyrion ei ragoriaeth,
yn stond rhag dangos ei daith.

Fel gyda'r symud golau ddiwastraff o garcus ddylifol a geir yn y pennill nesaf, allan o gân Cadair 2001, 'Dadeni', gan Mererid Hopwood, yng ngenau mam yn siarad â'i baban claf ar fin ei farwolaeth, y mae gwau, awgrymog nyddu, rheffyn o gywydd mewn awdl:

Dere'r un bach, mae'r machlud
yn bwrw'i aur, ac mae'n bryd
cloi corlan dy deganau
a hi'r nos oer yn nesáu.

Dere i wrando'r stori
am y wawr, a gad i mi
mewn nyth twt, am unwaith 'to,
dy ddal. Estyn dy ddwylo
bach gwyn yn dynn amdanaf
cyn llithro heno i'th haf.

Ynghyd â'i gynildeb cysefin, y mae i'r mesur cypledol yma botensial awgrymog gudd o hyblygrwydd neu o ystwythder mynegiant o fewn ei grynoder yn ogystal, ac fe dâl i bob cywyddwr ac awdlwr gadw'r ffaith am y nodwedd yma'n ddiollwng mewn cof. Parthed hyn, er dengarwch y cywydd deuir hirion fel cyfrwng prydyddol, fe all ddirywio'n drosglwyddydd go fetronomaidd unffurf o undonog o gadw ymlaen i'w lunio dros feithder maint ar ddull o fesul cwpled yn ddi-baid o hyd, heb amrywio dim ar ddiflastod hypnotig y cyfryw rhythm. Hynny yw, heb beri i rediad y dweud ar adegau ymestyn rhagddo dros ffin diwedd y cwpled i ddirwyn ar hyd parhad ffurf a sylwedd llinell flaenaf yr un dilynol. Gellir dyfynnu enghraifft o'r math yma o ddiffyg allan o waith athronyddol *Pen yr Allt*, 1963, ar y testun 'Genesis', un y dechreuir ei synhwyro hyd yn oed ar ôl deuddeg llinell ohono, heb sôn petai'r fath fydryddu'n estyn dros ystod feithach o hyd, ymwybyddiaeth a ddwyseir, wrth gwrs, yn yr esiampl hon gan natur hollol ddiddrwyg ddidda'r canu ei hunan. Ond wedyn i fod yn deg â'r enghraifft, er ei chyffredinedd safon, fel y gwelir torrir fymryn ar gysondeb syrthni'r pennill yn y cwpled cyn y diwedd gyda choma ar ôl ei linell gyntaf, sef y dull atalnodol y tro hwn o beri amrywiaeth rythmig mewn cwpledi cywydd. Eithr eto, nid yw namyn troi ei ddirwyniad cypledol o feichus yn uned llinell unwaith yn ddigon i newid gymaint â hynny ar undonedd ei dinc o gwbl, gan fod angen toriad dipyn yn fwy na hyn i wir fywiogi darn o'r dymer yma, fel goferiad sydyn o'r naill gwpled i'r llall fel y crybwyllwyd eisoes, neu osod cwpwl o sangiadau bywiocaol hwnt ac yma ar hyd-ddo, i nodi tac ychwanegol arall, er cyflawni'r cyfryw bwrpas:

Buan y try cylch bywyd
Yn ôl i'w gychwyn o hyd;

Olwyn yw yn casglu nerth
l'w anfon yn llif anferth,
Y lleufer o'r pellaſion
A red i greu y rhawd gron -
Hwn a lysg ei hun yn lân
A thanio coelcerth anian:
O wyll nos daw lliw a nerth,
O'r pair adfyd daw'r prydfferth;
Bywyd a ddwg ei bŵer
Yn syth o gronfeydd y sêr.

Ac mi fedrir dangos yr amrywiaeth fydryddol y sonnir amdani uchod yn nyfeisgarwch ei grym drwy ddyfynnu un pennill cywyddol allan o awdl Cadair 1975, 'Afon', Gerallt Lloyd Owen. Sylwer ar y goferu sgilgar o'r ail gwpled i'r trydydd, ac wedyn yr atalnodi disyfyd greadigol yn y gweddill o'r darn i gynhyrchu'r un effaith, a'r cyfan gyda'i gilydd yn fodd i gyfleu'r cynhyrriad a barodd ceisio gochelgar godi'r pysgodyn llonydd o gysgadrwydd y dŵr. Dyna'r math o egni celfyddydol y mae'n ofynnol wrtho i fywhau amrywiaeth mydr, sy'n un â natur y farddoniaeth ar y pryd wrth reswm, i gorffolaeth cywydd ar dro, sef ar yn ail, bid siŵr, â'r atyniad diamheuol o'i nyddu'n llyfn o artistig bryd arall:

Rhyw haf di-enwair hefyd
Pan oedd dŵr fel merddwr mud,
Rhoi fy llaw heb darfu llun
Yr awyr am fod rhywun
Yno'n gledd wrth rwymyn glan
A'r dŵr yn rhydu'i arian.
Meiddio'n nes. Fe blymiodd. Na!
Ei fol oerwyn fel eira
Ar flaen nerf; fel hen arfer
Boreau dyn, a'r un
O'i fwytho'n ysglyfaethus
Â llesmeiriol farwol fys.

Y tro yma nodir pennill o gywydd reit safonol ei gyfathrebiad, darn allan o un o'r awdlau i'r 'Gwanwyn', 1976, eithr ei fod yntau rywfaint yn orgypledol ddidoriad ei rythm hefyd, gyda'r canlyniad, i nodi eto, na fyddai'r dull arbennig hwn o gywydda, yn enwedig o'i barhau dipyn yn hwy, ddim yn hir cyn magu'r duedd o fod braidd yn flinderus o unffurf ei rediad. Ac ymhellach at hyn, dyfyniad ydyw sy'n cyflwyno dyfodiad afieithus tymor y deffro, y math o fywiogrwydd cynnwys sy'n galw am aflonyddwch ffurf i gynnil gyfleu ei nwyf a'i amrywiaeth,

yn deisyf am ddangos mwy o'r arwyddion 'hoen' i dorri yma ac acw ar yr 'undonedd', fel y cyfeirir tua diwedd y pennill ei hunan:

Medd'dod o atgyfodiad
a'i liw'n penysgafnu'r wlad.
A dynoliaeth dan heulwen
mae dawn lle bu amdo wen.
Er i'r rhew llym greigio'r lli
mwy yw'r haul sy'n meirioli;
daw â hoen i undonedd
a chyfyd fywyd o fedd.

Ac nid oes eisiau mynd ymhellach nag awdl Gadeiriol y flwyddyn dan sylw, o waith Alan Llwyd, i ddod ar draws y teip amrywiol o gypledu hwnnw y disgwylir amdano i gyfleu'r bywiogrwydd unigryw sy'n rhan mor greiddiol o gyrhaeddiad y Gwanwyn:

Nid materol yw golud,
pa beth yw aur banciau'r byd
wrth log deuwel y gelli,
wrth hen aur ei heithin hi?...

Er gwaethaf gwaef y gaeaf
heb ei ddod ni byddai haf,
ac er ei oedi gyhyd,
y mae'n Wanwyn mewn ennyd.

Sylwer ar y saib ystyrllawn o awgrymog, mewn cyswllt â'r hyn sy'n dilyn, ar derfyn llinell gychwynnol yr uned gyntaf, cyn llithro o'r meddwl ymlaen dros yr ail i'r drydedd ar ffurf cwestiwn goferol sy'n cyferbynnu rhwng materoldeb statig ariangarwch y banciau â'r cyfoeth llawer mwy bywydol fendithgar sydd i'w gael ymhlith ysblander euraid y goedlan, ac un a dorrir eto gan goma cyn y llinell olaf i bwysleisio'i wychder yn ei gyfanrwydd. Hefyd, taler sylw i'r toriad ar ôl cwpled cyntaf yr ail adran: saib sy'n arwain o'i osodiad gwirebol at y cwpled olaf a rennir i ddynodi'r cyferbyniad rhwng arafwch byth a hefyd cyrhaeddiad y Gwanwyn drwy gydol bytholrwydd ymddangosiadol y gaeaf, ond yna'i flaguriad disymwth yn torri allan er gwaethaf yr oedi tragwyddol. Ac ynghyd â hyn, sylwer hefyd ar y modd yr amrywir ffurfiant gorffeniad y cwpled olaf gyda'r newid o'r tri chwpled diacen/acennog blaenorol i'r acennog/ddiacen ynddo, fel rhan o ysmudiad greddfyl y darn cywydd parthed nwyfiant cyfnewidiol ei fater, tac a geir yn yr esiampl ragflaenol yn ogystal i fod yn deg,

pwynt sylfaenol arall o bwys i'w gofio yn y broses o greu cywydd, newid ffurfiant yr acen derfynol yn awr ac yn y man mewn cyfres o gwpledi i osgoi undonedd curiadau.

Mae 'na un agwedd arall hefyd ar linach y mesur hwn y dylid rhoi sylw'n bendant iddi, sef ffurf y cywydd deuair fyrion, gan y gellir defnyddio hwn yn bur effeithiol mewn awdl yn achlysurol, neu o leiaf fe wnaed hynny'n drawiadol iawn gan un o'n hawdlwyr cyfoes yn ddiweddar. Cwtogiad sylweddol, sef pedair sillaf ym mhob llinell yn lle'r saith arferol, o'r deuair hirion yw'r cyfrwng hwn, er bod patrwm aceniad ei odlau diweddol yn union yr un peth â'r llall. Yn dra rhyfedd felly, fe'i collfarnwyd fel mesur barddol gan rai beirniaid yn ddiweddar drwy ddal mai cyfrwng pur aneffeithiol ddibwys yn y bôn ydyw, ac oherwydd hynny, mae'n debyg, yn un gwrthodedig gan y beirdd erioed. Ond eto i gyd fe'i profwyd yn gwbl anghywir, canlyniad anochel mewn gwirionedd gan nad oes y fath beth yn bod â mesur gwael ynddo'i hun felly yn y gyfundrefn farddol, gan Emyr Lewis yng Ngŵyl 1988 mewn awdl ar 'Storm', drwy ddarlunio dewrder anafus y gwŷr a frwydrai aruthredd canlyniadau ffrwydrad Atomfa Niwclear Chernobyl yn yr Wcrain ym 1986. Ac erbyn meddwl am y peth, yr oedd y mesur crwn-fychan yma gyda'i gywasgedd cyndyn yn un go nerthol o graffig ar gyfer cyfleu effeithiau tanchwa o'r fath enbydrwydd, fel y dywedodd James Nicholas yn ei feirniadaeth, yn wir potensial mesurol sydd fel pe'n atgoffa rhywun o'r grymuster cloëdig yng nghnewyllyn bychander yr atom ei hunan yn yr achos yma. Ac i bwysleisio eilwaith, dengys hyn i gyd mai methiant beirdd i adnabod posibiladau mesurau, ynghyd wedyn â diffyg medr i'w trin yn feistrolgar, sy'n arwain at ddelw aneffeithiol ohonynt, yn hytrach nag unrhyw wendid creiddiol o fewn eu gwneuthuriad eu ffurf hwy eu hunain. Os mai prin odiaeth, at ei gilydd, fu'r defnydd a wnaeth awdlwyr yr ugeinfed ganrif o'r cywydd deuair fyrion, fe ddangoswyd yn gwbl argyhoeddiadol gan un ohonynt fod iddo'i botensial unigryw o addas ei hun ar gyfer cyfleu rhai sefyllfaoedd a roddai wir gyfle i hynny. Ac yn ychwanegol, y mae'n werth nodi unwaith eto fod hyn yn tanlinellu'r wers yng ngeiriau arhosol Gwenallt ynglŷn â chysylltiad natur pob mater â'i fesur yng nghelfyddyd barddoniaeth: 'Yn wir, fe ddylai'r deunydd ddewis ei fesur ei hun', fel y gwna yn yr esiampl isod o waith Emyr Lewis sy'n trosglwyddo erchylltodd yr argyfwng mor drywanol gyda'i defnydd o eiriau fel 'treiddio', 'hogi', 'rhwyo', 'esgyrn' a 'llosgi' o fewn mynegiant mor gyfyng, a'r cyfan yn ddarlun o wroldeb enbyd y diffoddwyr tân.

Gŵyr heriai'r gwynt
dreiddiai drwyddynt,
hogi rhwyo
drwy gnawd ar gno:
y pla chwa chwyrn,
gwasgu esgyrn:
y tân o'r tŵr,

esgyrn losgwr,
hogwr llygaid,
a phoen na phaid.

A dyma ddernyn arall gan yr un bardd, yng nghystadleuaeth 1992 y tro hwn, sy'n darlunio safiad Wang Weilin, y gwrthdystiwr enwog, ar aruthrol lwybr y tanciau ar Sgwâr Tiananmen, Beijing, ym Mehefin 1989, ym mhrottest y myfyrwyr, yn galw am sefydlu democratiaeth, yn erbyn llywodraeth gomiwnyddol Tsieina. Unwaith yn rhagor yn y fan yma, profir effeithiolrwydd barddol y cyfrwng cwta hwn yn ei briod le, gan fod ei gyfyngdra'n cymwys gyfleu cywasgedd erchyll y sefyllfa ar y Sgwâr dros ddyddiau'r gwrthsafiad. Fel y dywedodd Myrddin ap Dafydd wrth gloriannu'r awdl: 'Croesawaf y caniad ar y mesur cywydd deuaire fyrion - mae'r trawiadau swta a'r arddull gynnil yn effeithiol dros ben':

Maes Tiananmen
wylo halen:
rhua'r awyr
yn dân a dur,
damsang angau
brwnt y plant brau,
hyrddio harddwch
i'r llawr a'r llwch.
Wylo halen
Maes Tiananmen.

Y Mesurau Awdl

Y mae'r rhain yn lletach eu ffurf na'r rhai cymharol gulach a drafodwyd eisoes, ac o ganlyniad yn meddu ar symudiad dipyn yn helaethach. Y lletaf ohonynt yw'r hir-a-thoddaid, o'r rhai mwyaf poblogaidd beth bynnag, mesur decsill yn gorffen gydag odlau diacen fel rheol. Gan hynny, y mae'n gyfrwng reit ysgubol, yn wir os nad mawreddog ei dempo, sy'n addas at gyflwyno deunydd o natur go llifeiriol, ond eto, wrth gwrs, yn gofyn am gelfyddyd triniaeth, ynghyd â disgyblaeth mynegiant o fewn llydanrwydd ei gerddediad. Felly, y mae'n fesur sy'n syth amlygu unrhyw fath o lacrwydd awenyddu yn ogystal â goreiriogrwydd arddull, megis yn yr esiampl gyffredin chwyddedig ganlynol yn ymrysonfa awdlau 1952, o gân *Arawn*, 'Lleisiau'r Greadigaeth', sy'n ymgais at ddelweddu llong mewn trafferthion ynghanol tymestl:

Môr-nwyd a'i anian, a mawrion donnau,
A'r llestr mor ddibwys, uwch dwfn affwysau;

Y llong fach ar wib, dros wynion gribau
Mawredd hael môr, y moroedd ail muriau;
I fryniog li a'i fronnau - daw'r corwynt,
A drama'i gerrynt, a drwm ei gorau.

Gwelir, a hynny'n blaen ddigon, mai pennill odiaeth o lipa yw'r un a nodwyd, er gwaethaf tymer ei gynnwys, ac mai'r unig linell gymharol dderbyniadwy, ymysg ei holl dryblith geirioglyd, yw'r drydedd.

Yn awr, cymharer â'r gymysgfa yna ysgubiad disgybledig awenus y pennill dilynol, allan o awdl Cadair 1968, sydd hefyd yn disgrifio llong ar drugaredd ffyrnig elfennau'r môr, a hynny'r tro yma mewn ffordd sy'n trosglwyddo holl rymusterau gorffwyll y cyfryw storom, ynghyd ag eiddilwch y llestr sydd yn ei chanol. Yn y dull pwerus ddisgybledig hwn y dylid llunio barddoniaeth mewn cyfrwng o galibr yr hir-a-thoddaid:

Dôl rheibio llong hyd i drobwl angau
Yn wyfyn tyner o gefn y tonnau,
Hwylbren fel brwynen dan lach wybrennau
A hyllt, a thrennydd, mellt a tharanau,
Dydd i ddydd, un nos y ddau, - heb lusern,
Yng ngwewyr uffern y gwingai'r rhaffau.

A deubeth arall, wrth fynd heibio megis, fel y tynnwyd sylw'n barod atynt yn yr ail adran hon, sylwer ar y modd yr amrywir natur ramadegol yr odlau mewn dwy o linellau'r eiddarn uchod, yn lle eu bod oll yn diweddu gydag enwau lluosog, fel sy'n digwydd ar ddiwedd pob un ohonynt yn yr enghraifft flaenorol, agwedd i fod yn effro iddi'n wastadol wrth brydyddu yn y mesur chwe llinell hwn gyda'i odlau diacennog, megis gyda phob un o'r mesurau awdl canlynol a drafodir yn ogystal. Wedyn, sylwer eto fel y cordeddwyd ffurfiau rhededig y ferf ddwywaith, 'dôl' a 'hyllt', i nyddiad y gynghanedd yn yr ail bennill, tac sy'n bywiogi a llenwi dirwyniad y mydr, tra na wnaed hynny unwaith gydol yr esiampl gyntaf, pwynt arall i gofio am ei weithredu yn awr ac yn y man gyda'r mesurau yma, ac yn wir, dull i'w gynnwys yn rhesymol o reolaidd felly hefyd o fewn yr holl fesurau caeth eraill pan y'u defnyddir yn eu tro.

Ond nid chwe llinell bob amser chwaith yw hyd yr hir-a-thoddaid mewn awdlau, gan fod ei ffurf o bedair llinell lawn mor boblogaidd, yn wir os nad yn fwy felly, ac afraid dweud wrth reswm mai'r un yw gofynion mydryddol y ffurf hon arno'n ogystal, ac ysywaeth yn yr un ffordd y medrir eu tramgwyddo hefyd gwaetha'r modd, fel y gwnaed yn un o'r awdlau yng ngornest 1965:

A hy y gyrru hyd nerth ageriaeth
I eitha'r rheini sy'n trin athroniaeth.
I'r a chwim mae llawer chwaeth - uwchlaw nych
O olud irwych yn nhrefn gwladwriaeth.

Teimlir, ar unwaith, mai cybolfa o ymadroddi astrus haniaethol, heb lygedyn o oleuni barddoniaeth drwyddo, yw'r cyfan o gynnwys yr uchod, pennill rhyfedd o athronyddol afrwydd allan o awdl yn ceisio olrhain Ymchwil dyn o'r cychwyn i wahanol agweddau o fywyd yn gyffredinol.

Eithr mor wahanol o huawdl reolus yw'r uned bedair llinell sy'n dilyn, allan o'r awdl Gadeiriol, cân W. D. Williams, yng Ngŵyl Maldwyn yn yr un flwyddyn, ynghylch dirgelwch y paentiadau cynhanesyddol hynny o wylltffilod ar furiau ogofeydd Lascaux yn y Dordogne, Ffrainc. Sylwer eto ar y modd y gofera'r ail linell i lif y drydedd ac ymlaen i'r olaf, gan hoenuso rhythm y dweud oblegid hyn, fel y nodwyd ynghylch pwysigrwydd y tac arbennig hwn yn achlysurol gyda rhediad y cywydd. Yn y modd rhedegog farddol yma y dylid llunio penillion o hir-a-thoddaid ar dro, hynny yw pan fo mwd y deunydd yn galw am hynny:

Greadur y llwyn, y twyn a'r tyno,
Gan ba freuddwyd y denwyd e' yno
I gilwgus gêl ogo - gan ddwyn tân
A lliw a chân i dywyllwch honno?

Perthynas glòs o ran ffurf a thrawiad odlau i'r hir-a-thoddaid yw'r gwawdodyn hir, ond bod un sillaf yn fyrrach ymhob un o'i linellau, gyda'r canlyniad bod ei ddelw naw sillaf dipyn yn fwy compact ei strwythur drwyddo draw na'i frawd lletach o ddec sill. Gan ddilyn yr un patrwm, dyma esiampl o'r modd i beidio â defnyddio'r cyfrwng yma mewn awdl:

Yn ei gafell ei drem a gyfyd
I ddal a wêl o'r Meddwl-olud;
Llif o Wynfa'i dywyllaf henfyd
Ddial nerthoedd dyfroedd brwd efryd;
O'i uchelwaith dychwelyd - yn noddwr,
Yn oleuwr, gorchfygwr ei fyd.

Dyfyniad a godwyd o awdl *Nant y Benglog*, 1954, 'Yr Argae', ydyw, cerdd astrus o symbolig a ddygnai ar ddangos graddol feistrolaeth dyn drwy'r oesoedd ar rymusterau Natur nes dod ohono'n ben y cread. Dyry afrwyddineb cordeddog y darn uchod ryw fath o syniad o'r hyn a

olygir: nid yw ei drwsgledd yn rhoi'r un math o gyfle i huodledd cywasgedig y mesur fel arfer i gyfleu atyniad ei rin o gwbl. Yn lle hynny, fe fygir ei holl adnoddau'n farw gorn gan draphlithdod cymhleth y mynegiant. Ond wedyn, y mae'r enghraifft yn cynnig y siawns i nodi fel y gorffennir y mesurau awdl hydïog yma ar dro gan odl unsill acennog, dull a fabwysiedir weithiau, yn enwedig pan fo eisiau pwysleisio rhyw agwedd neu'i gilydd ar y deunydd ynddynt.

Yn hytrach na'r cawdel a ddyfynnwyd, yn y modd sy'n dilyn y mae barddoni drwy gyfrwng y gwawdodyn hir; pennill a dynnwyd allan o un o awdlau blaenaf 1953, 'Y Ffordd', sy'n mynegi'r gwahaniaeth rhwng coeth ddull y Groegiaid o geisio Ffordd y Bywyd a'r un Cristnogol llawer symlach o wneud hynny. Er bod y gerdd hon hithau, mae'n debyg, yn un reit drwstan at ei gilydd, ac fel awdl 'Yr Argae' uchod yn archwilio thema anodd o uchelgeisiol, fe nodwyd bod gan ei hawdur 'yn ogystal rywbeth gwych i'w fynegi' weithiau, fel yn y dernyn isod o'i dehongliad clasurol foethus o'i phwnc sy'n ystwyth amlygu dengarwch y cyffyrddiad o grynoder yng nghraidd rhwyddineb ymadroddi'r gwawdodyn:

Er ei gogoniant a'i gerlantau,
er ias i enaid rhwng rhosynnau;
er anwadal bleser a'i nwydau
neu lawenydd trachwant calonnau,-
dirwyn yr holl fwynderau i ddi-sôn
fro cysgodion duon y duwiau.

Ac fel gyda'r hir-a-thoddaid, y mae'n ofynnol cofio bod i'r gwawdodyn hir yntau ei fersiwn llai o bedair llinell, ffurf a elwir yn wawdodyn byr. Felly, tariwn am funud gyda phenillion ohono mewn dwy awdl yng nghystadleuaeth 1950: y cyntaf yn llac ddelio, ar y cyfan, â llonder natur y Glöwr, yn bennaf, ynghanol amgylchfyd tywyll ei lafur, y math o gyfathrebiad a ddengys nad mewn modd mor ddisylwedd o ysgafn â hyn yr oedd cyfleu nodweddion cymeriad y cyfryw weithiwr, chwaethach fyth trin cynildeb gofynnol y gwawdodyn byr, yn ei gyfanrwydd, mor ddi-greffft o ysgafala yn y broses:

Yng nghôl düwch, yng nghiliau daear,
Hen gynefin ei gwyn a'i afar,
Llifo wna ffrydiau llafar - ei fiwsig
A'i droeon comig wrth drin cymar.

Y mae'r ail uned o amgenach safon o ran mater fel gyda'r ffordd o handlo natur ei chyfrwng: cyflwynir anian ddychanol ei chynnwys, i ddangos mewn cymhariaeth urddas cymeriad y

Glöwr fel dyn, mewn dull huawdl swta sy'n peri i gynildeb pêr y gwawdodyn fyrganu yn ôl ei briod botensial, yr unig fodd i'w ddefnyddio gydag effeithioldeb:

Rhowch i farsial res o fedalau
A'i gwna'n ddiddan weddill ei ddyddiau,
I forwr rhowch ei farrau; - i löwr,
Gŵr o weithiwr, ei ddulas greithiau.

Ac yn olaf gyda'r mesurau awdl mwyaf cyfarwydd hyn, y gyhydedd nawban: pennill pedair llinell o naw sillaf ag odlau diacennog ran amlaf, mesur, fel y gwelir, sy'n dwyn yr un gofynion, fwy neu lai, â'r gwawdodyn. Craffer ar enghraifft go ddilewych ohoni a gafwyd yng ngherdd *Tan-y-llwyn*, 'Gwrtheyrn', 1955, deryn sy'n arddangos cryn gyffredinedd cyflead wrth ymdrin â pherthynas dyngedfennol y teyrn hwnnw â'r Sacson cyfrwys Hengist, â'i ferch Rhonwen, a wahoddwyd ganddo i Brydain i'w gynorthwyo yn erbyn ei elynion, a'r gwendid ansawdd hwnnw wedyn yn syth ddiraddio'r cyfrwng yn lân, yr hen gyswllt arferol eto ar waith rhwng iselder safon a'r diffyg o gamfesuro:

Drwy ynni Hengyst dewr, hunangar,
Uchel ei ofyn, call a chlyfar;
I'r rhiain enwog Gwrtheyrn anwar
A ildiai'i dda, ei wlad a'i ddaear.

Ac fel y digwyddodd fe gafwyd enghreifftiau gwych o farddoni ar y nawban yn awdl ail-orau 1958, cerdd ar thema hanesyddol gynharach na'r uchod ar Wrtheyrn, sef ar gyfnod teyrnasiad y Rhufeiniaid ym Mhrydain tua'r flwyddyn 304 O.C., adeg yr erledigaeth ar y Cristnogion cynnar, ac a seiliwyd ar fath o ymgom ddadleuol rhwng dau filwr Rhufeinig: Marcws o blaid y diwylliant Rhufeinig, ac Aron yn cynrychioli'r Gristnogaeth fore. Dyma safbwynt y cyntaf:

Dy eiriau gwrthun a'th ofuned
Druenus orffwyll a dry'n syrffed;
Ein teyrn a'th fâl â'i ddyrnau caled,
A saif Rhufain oesau afrifed.

Yn y dyfyniad, perchir cymeriad disgybledig y mesur, ac mor hael gryno y tâl yntau'n ôl i'r bardd wrth gyfleu perygl y rhybudd yng ngeiriau Marcws ynghylch tynged anochel Aron, fel y traddodiad am ddiwedd Iwl, y cynferthyr Cristnogol arall yn yr hanes yma.

Eithr nodwyd pennill go drwsogl o'r cyfrwng hwn gan Syr T. H. Parry-Williams mewn awdl symbolig anodd yng ngornest 1966, ac nid presenoldeb y ddwy odl acennog ynddo sydd i gyfrif am hynny chwaith, ond ffordd drofaus ryfedd yr awdur o gyfleu ei fynegiant cymhleth ynglŷn â'r Cynhaeaf:

Hyd ffordd o fyw, hyd ffordd o fywhau
Hoen diengyd rhag cysgod angau,
Gwelaf gynhaeaf rhag hen waeau,
Cynhaeaf yn win cynefin hau.

Yn sicr, mewn caniad yn awdl flaenaf 1950 y gwnaed y defnydd godidocaf o adnoddau'r nawban o holl awdlau'r cyfnod. Yn y chwe darn yma fe gyflëir yn ardderchog gywasgedig y modd y difethodd dyfodiad technoleg i'r pwll rin a gwreiddioldeb cymdeithas y Glöwr wrth ei waith:

Lle bu unwaith drymwaith y dramiau,
A'r garw halier yn rhegi'r rheiliau,
Yn awr heb achwyn cludir beichiau
Y glo i'r tip ar strip a strapiau.

Mesurau Eraill

Yn ogystal, gellir nodi cwpwl arall o'r mesurau mwyaf hylaw, o'r rhai nas defnyddir yn fynych, a all fod yn ddefnyddiol i awdlwr o bryd i'w gilydd, ac o bosibl yn effeithiol hefyd yn eu priod le, unwaith y bo wedi meistrolï'r rhai mwyaf poblogaidd. Un ohonynt yw'r englyn proest o bedair llinell saith sillaf, mesur gyda'r diweddebau cytseiniol yn cyfateb, ond y llafariaid rhagflaenol yn gwahaniaethu, nes ffurfio cyfrwng sy'n hanner odli fel 'tai, a hynny naill ai'n acennog, ddiacen neu gymysg. Defnyddiwyd hwn fel rhan o ganiad cyntaf awdl arobryn Tilsli, 1957, ac yno y mae afrwyddineb onglog ei ledodlau cytseiniol yn gweddu'n wych i drosglwyddo naws llanastr adfeilion yr hen chwarel a ddisgrifir:

Hen dŷ powdr, a hen dip *wast*,
A ffens bydredig ei physt,
Gwagen dan gramen o *grest*,
A manion gêr mewn hen *gist*.

A dyma enghraifft o englyn proest llafarog a ddilynai'r uchod, a hynny lawn mor gyfaddas erwin awgrymog at ei bwrpas:

Heyrn a dŵr mewn darn o dŷ,
Arfau crog dan dyllog do,
Hen drec mewn conglau di-ri,
Rhodau, gyrdd, dan rwd a gwe.

Y mesur awdl-gywydd wedyn: cyfrwng yn cynnwys dwy linell seithsill yr un, gyda therfyn y llinell gyntaf yn odli â chanol yr ail, a diwedd honno'n ffurfio'r brifodl, gyda'r llinellau'n gorffen naill ai'n acennog neu ddiacen. Cafwyd esiampl go gymwys at ei diben yn awdl 1965, gyda'i thempo hoenus yn purion gyfleu ysgafnder natur y sefyllfa yr ymdrinia â hi:

I Lascaux mae heidio hy
A gyrru am y gorau;
Bwrw yn ôl yr hwyr brynhawn
Yn llawn o win a lluniau.

Mesur da eto, o'i addas ddefnyddio, yw'r rhupunt hir sy'n cynnwys pedair rhan o bedair sillaf yr un, gyda'r tair rhan gyntaf yn odli â'i gilydd, a cheir cynghanedd Groes neu Draws rhwng y drydedd ran a'r rhan olaf, gyda'r rhan ddiweddol honno'n cynnal y brifodl. Mesur heini o ysgafn ei rythm ydyw, a hynny'n golygu ei fod yn gweddu i gyflwyno sefyllfaoedd o dymer sionc neu ystwyth, ond nid o ddwyyster ar unrhyw gyfrif. Ceir penillion effeithiol ddigon ohono yn awdl 1957 eto sy'n cyfleu'r modd ffwrwbt ddi-hidio y plannwyd coed estron dros aceri a fu'n dir amaethyddol da unwaith:

Gwig ar wndwn fel bataliwn,
A choed *aliwn* uwch y *dolydd*,
A thrwy'r dyffryn lle dôi'r porthmyn
Haid o *fformyn* hyd y ffermydd.

Hefyd, mesur a ddefnyddiwyd gryn dipyn gan awdlwyr cyfoes i amrywio'r odlau mewn llinellau decsill yw'r uned o bedair llinell, gan amlaf, ar y patrwm odledig 'abab', er y gall fod yn chwe llinell hefyd ar y patrwm 'ababab', ac felly'n fesur cyhyd o sillafog ei linellau ond o odlau cyfnewidiol. Mae'n reit effeithiol at gyflwyno rhyw hanesyn neu'i gilydd go hir o bwys neu arwyddocâd, fel y gwnaed yn bur helaeth yn awdl 1954 i Gwm Llanwddyn:

Dihafal ragfur ei Mur ym Merwyn
A rhwydd y trecha gynddaredd trochion;
Loywed ei harfau, ac wele derfyn
A chlo llifeiriant Penceunant Cynon.

Purion peth hefyd yw crybwyll y Mesur Madog: englyn di-odl gyda chwe churiad yn ei ddwy linell glom gyntaf ac yn ei ddwy linell unedig olaf fel ei gilydd. Y mae'n gyfrwng rhagorol i gyfleu deunydd o natur arwrol neu fawreddog gyda'i urddas symudiad. Dyna'r rheswm dros ei fabwysiadu gan Brifardd 1953, E. Llwyd Williams, i ffurfio corff ei Arwrgerdd i'r Ffordd:

Myfi yw'r Ffórdd ... a baldórddi'r dirwyn
A dery eich clustiau;
Húdol fanlléfain ydyw, a brwd ymateb yr híl.

Ac yn olaf, y mesur penrhydd cynganeddol, oherwydd bellach gellir manteisio ar gynnwys hwnnw mewn awdlau'n gyson, neu'n wir eu llunio ynddo yn eu crynswth felly, gan mai amod y Brifwyl yn awr yng nghystadleuaeth yr awdl yw cerdd mewn cynganedd gyflawn yn unig. Gwobrwywyd y math yma o gân, 'Y Twrch Trwyth', gan Tomi Evans, ym 1970, pan gyflwynwyd yr amod yma gyntaf oll. Creadigaeth storiol oedd hon y gwnaed defnydd penigamp ynddi o ofynion sylfaenol y cyfrwng, yn bennaf soniaredd o amrywiaeth rhythm o fewn cyflawnder yr unedau brawddegol, megis yn y disgrifiad hwn o Olwen, merch Ysbaddaden Bencawr yn y chwedl wreiddiol, *Culhwch ac Olwen*:

Unlliw â than oedd ei mantell, a thorch
O aur a meini am wynder ei mwnwgl,
A bwa hwnnw dan wallt liw'r banadl,
Lliw y wenaf feillionen
Ac ewyn ton oedd ei llyfn-gnawd hi,
Ni hwyliodd yr un alarch
Eiliw ei dwyfron ddyli dyfroedd,
Ac ni bu i ehediad lygad mor loyw ...

Wrth gwrs, gellid crybwyll mesurau mwy anghyfarwydd fyth eu ffurfiau eto, ond mewn gwaith cymharol fyr fel hwn nid yw gofod yn caniatáu hynny. Eithr does 'na ddim yn rhwystro'r awdlwr uchelgeisiol sydd wedi magu profiad rhag olrhain rhai ohonynt i'w defnyddio pan fo amgylchiadau'r farddoniaeth yn deisyf am hynny. Ac yn ychwanegol, un gair terfynol parthed arbrofi gyda'r mesurau caeth. Y mae'n wir na wnaed llawer o hyn hyd yma gan ein hawdlwyr cyfoes at ei gilydd, am y dichon eu bod yn fodlon ddigon, yn ddiffuant greadigol felly, ar lyfnder a pherseinedd y mesurau mwyaf cyfarwydd i ateb eu pwrpas. Ond eto, y mae 'na gyfleoedd o adnoddau arbrofol niferus, a chyffrous hefyd, ymhlith y pedwar mesur ar hugain na chyffyrddwyd fawr â hwy yn ein cyfnod ni'n aros i'w harchwilio a'u datblygu gan gynganeddwyr o anian fforiol.

IAITH

Yr iaith sydd at wasanaeth bardd yw ei brif ddeunydd crai o bob dim arall. Felly, golyga hyn fod gradd o anfeistrolaeth arni'n anorfod arwain at ei gwypm, tra bo mesur o fedrusrwydd at ei thrin yr un mor sicr o beri dyrchafiad iddo.

Gramadeg

Ar y cychwyn, gyda'r pwnc yma, y mae bron yn afraid dweud mai un o'r gofynion mwyaf elfennol a ddisgwylir oddi wrth unrhyw fardd Cymraeg yw'r gallu i ysgrifennu'r iaith yn bur gywir o daclus o safbwynt hanfodion fel sillafu, amserau berfau, treigladau ac ati, a hefyd cynganeddu'n ferfol o gystrawennol lawn, fel y nodwyd eisoes. Ond mae'n werth ail-bwysleisio'r egwyddor olaf yna yn yr isadran berthnasol yma iddi, sef gofalu peidio â chaniatáu darnau hirfaith mewn awdlau gyda ffurfiau'r ferf rededig yn absennol o wead cydgordiol y gynghanedd, hynny yw ei chynnwys yn awr ac yn y man, fel y bo'r gofyn barddol wrth gwrs, yng nghorddeddiad y cyfatebiaethau, fel yn y ddwy linell seithsill ganlynol, y gyntaf allan o englyn yn awdl arobryn 2006, 'Tonnau', gan Gwynfor ab Ifor, a'r ail o ddarn o gywydd yn awdl Cadair 2010, 'Ennill Tir, Tudur Hallam:

Mae 'na deigrod mewn dagrau ...

Gad iddo gyda'i weddi ...

Agwedd arall wedyn yw'r rheidrwydd i feithrin y grefft o atalnodi'n effeithiol, gan fod diofalfwch gyda hyn yn arwain at gamweddau fel cryn gyfathrebu disynnwyr ar adegau, ac at fynegiant toredig o gatiog letchwith bryd arall, hynny yw ffaeledd sy'n peri nad yw'r cyflead yn symud yn gyrhaeddgar o ystwyth o gwbl, megis yn y toddaid yma yng ngwaith un o'r cystadleuwyr am Gadair 1961:

*Erom, llunier, i'm llonni, - garchar tal,
A daw, heb atal, fodlondeb iti.*

Fel y gwelir, gormodedd defnydd o'r coma yw'r diffyg, a hynny gymaint nes rhidyllu rhediad yr uned yn ysgyrion. Fel y dywedodd Tilsli yn ei feirniadaeth: 'Buasai ystyr y frawddeg yn gliriach o ddefnyddio un coma yn lle chwech, a'r un modd mewn llawer pennill arall.'

Yn awr, ymdeimlwr ag enghraifft o atalnodi dethau o greadigol, a godwyd o awdl 2005, 'Gorwelion', Tudur Dylan Jones, sy'n cydrythmio'n ystyrlawn, mewn coma a hanner colon, ag ysmudiad y mynegi ynglŷn â bwriad tad i gyflwyno i'w ferch fechan gyflawnder ei hetifeddiaeth o'i chychwyn chwedlonol yn deg, sef y dull artistig synhwyrol o batrymu atalnodau:

Cyn i'r gweld cynhara' i gyd
euro'r bae, a chyn i'r byd
gofio brawddegau hefyd;
cyn i ni ddweud storïau
am wŷr hen, am arwyr iau,
cyn bod gwawr, cyn bod geiriau...

Geirfa

Y mae'n ofynnol i fardd, wrth gwrs, drin geiriau gyda fflêr, ond ar yr un pryd cofio bob amser mai gyda fflêr ddisgybledig y dylai wneud hynny. A chofio hefyd fod yr ail elfen yna lawn cyn bwysiced â'r gyntaf. Mewn cyswllt â hyn, purion nodi i feirniaid awdlau ail hanner y ganrif ddiwethaf gyson gollfarnu'r duedd ymysg y beirdd o orarfer rhyw ffefryn o air arbennig neu'i gilydd yn eu golwg. Yn awr, does dim oll o le mewn arfer y dechneg o ailadrodd mewn barddoniaeth. Yn wir, gall hon fod yn dra effeithiol yn ei phriod le, ond y mae'n hanfodol cadw llygad arni'n wastadol fel nas gorddefnyddir, gan mai tuedd hynny yw iddi dynnu sylw ati hi ei hunan am y rhesymau anghywir. A dyna un o ddiffygion nifer o awdlwyr y cyfnod diweddar, a hynny fwy neu lai ar hyd ei rychwant. Dyma dair enghraifft gynrychioliadol o'r hyn a olygir. Meddai William Morris am gystadleuydd ym 1955: '... a thra mynychir geiriau fel *goror*, *rhuthr*, *anrhaith*, a *maith* yn arbennig, hyd at ddiflastod'; Emrys Roberts ar un o awdlwyr 1979: 'Mae'n rhaid i fardd fod yn ofalus dros ben wrth ail adrodd, ac mae'r gorddefnydd o'r ymadrodd 'fy Ngwynedd' yn rhan gyntaf yr awdl yn dangos diffyg cynildeb'; T. Llew Jones ar ymgeisydd ym 1992: 'Mae'n or-hoff o ddefnyddio'r gair 'du' er mwyn cynghanedd. Ceir ganddo, 'Du herwr a dihiryn', 'yw'r du reibiwr dirybudd', 'ei du boen yw dy benyd', a 'di-hedd yw bywyd a du'. Ymhob un o'r esiamplau uchod dangosir diffyg gwyliaeth sbesiffig ar ran y beirdd wrth drin geiriau, tueddiad i'w osgoi'n gyfan gwbl.

Agwedd arall i'w gwyllo mewn awdlau yw pan wneir defnydd ynddynt o eiriau cyfansawdd, oblegid o ddiotalwch gall y rhain, erbyn hyn yn ein cyfnod ni, roi'r argraff weithiau mai geiriau llanw'n unig ydynt, ac o bosiblwydd ar adegau eraill ymgrugio o fewn y brydyddiaeth yn gnapiau clogyrnog o afrosgo sy'n amharu ar rediad y mynegiant. Gellir ymglywed â'r cyntaf mewn awdl gan ymgeisydd yng Ngŵyl 1957 yn darlunio bodolaeth

dyfrgwn yn aber afon Teifi: *'hylathrwedd eog a'i lithriad/dros rëydr yn drysu'r ewyn.'* Mae 'na sŵn a naws tra charbwyl ac anghryno hefyd, yn ei gyd-destun, i'r cyfansoddair yna, ac fe gondenmiwyd yr awdur gan Euros Bowen: *'Byddai'r darlun yn fwy effeithiol, pe bai'n hepgor y gair cyfansawdd ...'* Ac eto, deuir ar draws yr ail gamwedd yn awdl ail-orau 1957 hyd yn oed, cerdd i ddarganfyddiad y Sgroliau enwog yng nghyffiniau'r Môr Marw. Mae 'na sain ddifrifol o glonciog i ormodedd cyfansoddeiriau'r cwpled isod, ac fel mae'n digwydd nid dyna'r unig enghraifft o afrwyddineb chwaith yn yr awdl gymysgryw honno:

Dan fasn dwst, *cringrwst* pob craig
erwinddrych sy'n hagr wenddraig.

Y mae angen bod yn llawer mwy disgybledig gyda mabwysiadu geiriau cyfansawdd nag a fu yn y ddwy awdl grybwylliedig, sef arferyd greddf lenyddol barticular fel a wnaed ym mhrif awdl 1982, 'Cilmeri', Gerallt Lloyd Owen. Dyna a wnaed yn y toddaid yma sy'n ymdrin â marwolaeth gwraig Llywelyn, Elinor de Montford, ar enedigaeth ei baban Gwenllian: gweler mor artistig deimladwy yr ymgysyllta natur ei air cyfansawdd â dwyster naws y gweddill ohono:

... Y pader ofer lle'r oedd yr elor
Ger gwely'r esgor, a *galarwisgoedd.*

Drachefn, y tro hwn mewn toddaid arall yn trosiadu'r barbareiddiwch adeg lladd Llywelyn, gyda'r cyfansoddair yn ysgytiol gyfrannu gyda'r elfennau eraill at ddelweddu'r echryslonder:

... Gwelaf wŷr, cŵn glafoeriog yn *safnrhudd*
Rwygo'r ymennydd fel coludd ceiliog.

Wedyn, yr agwedd honno gyda geiriau sy'n ymwneud â'r dechneg o ddefnyddio termau cyfoes fodern mewn awdlau, lle mae hynny'n rhiniol i'w wneud yn yr ystyr o fywiogi'r farddoniaeth a newyddu'r gynghanedd, gyda nifer o'r rhain, ond nid i gyd chwaith, yn eiriau benthyg o'r Saesneg, eithr sydd wedi hen ymgartrefu erbyn hyn yn y Gymraeg. Canfyddir hyn yn effeithiol ar waith ym mhennill agoriadol cerdd wobrweddig 1985, 'Cynefin', Robot Powel, i'r Deheudir diwydiannol:

Ym maglau nos mi glywn i
Hen gynnwrf y *wagenni*;
Chwiban *injan* yno'n hir,
Yn feinach na'r gylfinir ...

Mae'r cyfryw ddeunydd o eiriau cyfoes, y cyntaf yn frodorol ddigon erbyn hyn,, ond yn bur anarferol mewn awdlau er hynny, a'r ail yn fenthycair rhonc, yn cydnawsaidd weddu yn eu lle i gyfleu ysbryd yr amgylchedd ynghyd â blas y noswynt o gyfeiriad y Gwaith.

Synhwyrir yr un sicrwydd greddf eto gyda'r math hyn o eiriau yn awdl arobryn Ceri Wyn Jones, 'Gwaddol', 1997, i amaethwr a gymerodd ei fywyd ei hun oherwydd pwysedd ei alwedigaeth:

Poeri. Estyn papurach
O'r dreiriau llawn *biliau* bach.

Mae 'dreiriau' yn hytrach na'r ffurf eiriadurol 'drorau' yn esiampl dra chyfaddas o arfer gair â blas o dafodiaith arno mewn setin gwerinol fel sydd yma, ac yna'r gair benthyc 'biliau' yn llwythog ei arwyddocâd yn awyrgylch gwasgedig ddirdynnol y cwpled. Felly, dyna ddeubrawf sy'n gwych ddangos yr adegau neu'r amgylchiadau, ar gyfer cynnwys geiriau anghyfarwydd fodern mewn cerddi cynganeddol cyfoes, sef pan fo'r rheini'n creadigol gyfrannu at ysbryd arbennig eu hanianawd fel rhan organaidd o'u cyd-destun.

Ond o holl eiriau'r iaith gellir maentumio mai'r ansoddair sy'n amlygu gliriau fedr bardd i drin ei ddefnydd ieithyddol. Y mae gwendid yn ei grefft ansoddeiriol yn syth glepian am ei anallu i gyflawni hynny, fel islaw mewn gwaith, ym 1958, a gyfeiria at ymddygiad y rheini a wyliai ferthyrdod un o Gristnogion cynnar Caerllion-ar- Wysg, dewis o ddau ansoddair difrifol o wantan o fewn eu setin:

... Oeri a throi fel wrth raid - o'r sant *glân*
A'i adael i dân dial *dienaid*.

A'r un yw'r tramgwydd yn ystrydebedd ansoddeiriau ail a thrydedd linell yr englyn canlynol yng nghân *Trist*, 1985, i hanes Mynyddog a'i wraig, disgrifeiriau blinedig o hawdd unwaith eto:

Ireiddiaf ferch y ffriddoedd - a garai,
Teg aeres y cymoedd,
Gwryf *hardd hawddgaraf* oedd
A chadarn wenferch ydoedd.

Na, y mae gofyn i fardd feithrin yr amynedd celfgar i ddarganfod, a hynny bob tro, yr ansoddair mwyaf gwreiddiol briodol ei gryfder yn ei gyd-destun, un a fydd yn ffitio'i le gyda ffresni teilyngdod ac eto heb ddim chwiff o artiffisialrwydd gorymdrechgar yn perthyn iddo.

Ac wele rym disgrifair felly mewn cwpled decsill yn awdl 1988, 'Storm', gan Elwyn Edwards, yn delweddu cudd-der erchyll y gwaeledd o gancr yng nghorff ei fam:

Yn oer a gerwin y daeth o'r gorwel
i fynwes truan yn ddrycin *anwel* ...

A dyma ddau arall o gyffelyb galibr, un ohonynt yn ansoddair cyfansawdd, y tro hwn ym mhaladr englyn, yn awdl fuddugol Idris Reynolds, 'Y Daith' 1989, sy'n trosiadu'r Gymraeg ei hunan fel rhan o aeddfedrwydd cynhaeaf y 'gwladwyr uniaith':

Bwrw i'r helm idiomau *bras*, - llafurio'r
Llefaru *melyngras* ...

Ffigurau

Ac yn olaf yn yr adran hon, golwg ar y tri ffigur ymadrodd a ddefnyddir fynychaf mewn barddoniaeth: trosiad, cymhariaeth a chyferbyniad. Y cyntaf, o bosibl, yw'r un mwyaf creiddiol, a chan hynny y mae'n ofynnol iddo fod yn wreiddiol ei effaith, yn yr ystyr o fod o ddieithrwyd natur, ond er hyn gyda'r berthynas rhwng y ddau wrthrych a weddnewidir yn un gredadwy i'r dychymyg ei dirnad a'i gwerthfawrogi. Mewn cyswllt â hyn condemniwyd diffygion trosiadol mewn dwy gystadleuaeth Genedlaethol o fewn dwy flynedd i'w gilydd, 1950 ac 1952. Y cyntaf yn enghraifft swnfawr gwbl anhygoel o annerbyniol yn ceisio cyfleu awrygylch pwerau diwydiannol:

... ac o ddal mellt yn *harnais ffwrneisiau*
y mydra enaid *anthem daranau* ...

A'r ail, yn dra rhyfedd felly, allan o awdl arobryn John Evans, 'Dwylo', 1952, yn delweddu duwioldeb Simeon, gŵr defosiynol yn Jerusalem yr adeg y dygwyd y baban Iesu i'r deml gan ei rieni, trosiad gwyrddoedig ei elfennau sy'n peri ffwdan i'r dychymyg i'w dderbyn:

Afon gwirionedd ar safn gŵr uniawn
A'r weddi dadol yn ddadwrdd didor.

Disgwyllir celfyddyd lawer mwy trydanol o newydd, ynghyd â derbyniadwy, na hyn yna mewn trosiadau prydyddol, fel yr un yma allan o awdl Gwynn ap Gwilym, 'Y Cwmwl', 1986, sy'n cyflwyno effeithiau'r salwch motor-niwron ar ei dad, gyda'r ddelwedd o 'fagl' yn distyrbiol gyfleu caethiwed dinistriol yr afiechyd drwy gydol yr englyn:

Â magl braw clodd yn dawel - ewynnau
Un annwyl, penisel;
Ei *freuo'n* ddisbario sbel,
Yna'i *dynnu* i fyd anwel.

Ac mae awdl 1987 hithau, 'Llanw a Thrai', Ieuan Wyn, yn trosiadu bywyd drwyddi fel rhythmau cyferbyniol teid y môr wrth bortreadu cwrs einioes taid a nain y bardd ym mro'r chwareli. Dyma'r modd y tynnir y gân i ben gyda darlun gwir greadigol o galongynnes o'u hen gartref, ynghyd ag afiaith o atgofion am rawd bywyd y ddau yn nhermau trochionog yr eigion:

A glannau gwag eleni yw'r aelwyd
Lle'r *ymroliai'r* cenlli,

Ond erys *tonnau'r stori*
Yn *wyn o hyd* ynom ni.

Yr un yw'r gofynion gyda'r gymhariaeth hithau: ffresni gwelediad a newydd-deb dychymyg. Yn sicr, ni weithredwyd y rheidrwydd yma gan un o ymgeiswyr 'Caerllion-ar-Wysg', 1958, wrth byncio am yr arwyddion gobeithiol a welid yn torri dros Gymru'r cyfnod, gan fod y cyffelybu'n lastwraidd o anwreiddiol, delwedd a alwyd gan Geraint Bowen yn '[g]ymhariaeth [dd]i-hid':

Wele newyddfyd *fel haul yn addfwyn*
Ar Walia wen yn rhoi ei oleuni,
Unwedd gogoniant a ddwg y gwanwyn.

Ac y mae'r rhestr o gymariaethau drwy'r englyn dilynol mewn cerdd i Icarws, 1961, y gŵr ym mytholeg Groeg a hedodd ar adenydd o gŵyr yn angheuol o ry agos at yr haul yn ei ymgais i ddianc o'i garchar ar Ynys Creta, yn dioddef yn union o'r un gwendid ansawdd: strïbed o ffigurau ystrydebol o ddi-wefr heb y wreichionen farddol leiaf yn perthyn iddo:

Fel gwennol i gôl y gwynt - *fel hebog*,
Y rôg a phig rhwygwynt;
Fel y gog, 'leni, *fel gwynt*
Yn rhydd wau drwy ddeheuwynt.

Wrth gwrs, cyffelybiaethau o'r calibr dilynol sy'n ofynnol eu creu mewn awdlau, delweddau egniol o anghyfarwydd yn bywiogi eu cyd-destunau drwyddynt, megis honno yng nghân fuddugol 1990, 'Gwythiennau' gan Myrddin ap Dafydd, sy'n darlunio nwyfusurwydd baban ar ei dwf, cymhariaeth gynhyrfus o naturiol ei deunydd:

O na bai imi'r bywyd
Sy'n gyffro ynddo o hyd:
Yn ei wely *fel olwyn*
Yn tynnu'i draed dan ei drwyn ...

A hon hefyd yn awdl 1999, Gwenallt Llwyd Ifan, 'Pontydd', sy'n trosglwyddo'r dieithrwch ym mherthynas tad a mab o ganlyniad i gweryl rhyngddynt, cymhariaeth rymus ei chyraeddiadau'n amlygu'r cyferbyniad o bellter rhwng y ddau, ac o bosibl hefyd yn awgrymu'r gwahaniaeth anianawd yn eu hoedran:

Dau'n rhy swil gyda'i gilydd,
a dau ynt *fel nos a dydd*.

A'r ffigur o gyferbyniad wedyn. Bu hwn erioed, yn wahanol i'r ddau arall, yn rhan amlach o lawer iawn o ymwybyddiaeth yr hil ddynol nes ymffurfio ohono'n gynneddf ddyddiol gyffredin o'i bywyd fel yn ei hymwneud â natur gyfnewidiol ei hamgylchedd er enghraifft, i nodi un achlysur Ond, er gwaethaf hynny, ar gyfer gwneud defnydd prydyddol o werth ohono y mae'n rhaid arfer meddylddrychau dipyn yn fwy gweledigaethol ag ef na'r hyn a wneir mewn bywyd bob dydd. Neu mewn geiriau eraill, y nesaf i gyd y modd y cyflwynir y ffigur yma mewn cerdd at y defnydd cyfarwydd dreuliedig ohono, salaf oll y bydd y farddoniaeth. Dyna a gaed, fwy neu lai, yn y ddwy sefyllfa isod mewn awdlau ym 1950 ac 1951; y mae 'na gyffredinedd lawer rhy arferol yn perthyn i'w cyflwyniad ohono ynddynt: y cyntaf gyda'i wahaniaethu stoc rhwng naws y tymhorau, a'r ail â'i hen ystrydebedd diflas o hiraethus rhwng y llon a'r lleddf:

Mwyn yw tŷ a min y tân
A Rhagfyr yn fy nhrigfan:
Mae gaeaf yn f'y斯塔fell,
Oer fy myd a'r haf ymhell.

... Mae i wŷr yma hiraeth
Am y dedwydd ddydd a aeth;
Bro oedd gain yn brudd i gyd,
Ba wae a ddaeth i'w bywyd?

Mwy creadigol o lawer oedd y defnydd a wnaeth Prifardd 1959, 'Y Dringwr', o'r ddelwedd arbennig yma, er esiempl, wrth iasol deryngedu'r prydferthwch llachar sydd i drumell echryslon a chopu Everest:

Fry uwch crib erch y cibyn
Hardd eu gwedd yw'r bröydd gwyn.

Ac enillydd 1968 yntau wrth sydyn gyfleu'r gwahaniaeth rhwng gorffwylledd drycin fôr ar ei huchelfannau a'r llonyddwch rhyfedd sy'n dilyn ei gostyngiad:

Wedi sigl y mast is gêl a'i mwstwr,
Deuai'r mudandod, bu drwm y dwndwr ...

Felly, dyna enghreifftiau o natur annisgwyladwy wahanol dau achlysur grymus yn sbarduno cyferbynnu trawiadol o wreiddioldeb. Dyma'r math o newydd-deb cyferbyniad sy'n maethu'n wastadol gyfansoddiad unrhyw awdl y'i cynhwysir ynddi. Ac mae angen egni'r un math o drawsffurfiad barddol i drydanu'r ffigurau uchod eraill yn ogystal.

DEUNYDD YR AWDL

Y rhan angenrheidiol arall o'r awdl, i'w chyfannu'n llwyr, yw calibr ei deunydd, ei mater fel cerdd, yr hyn a gyflwynir gan gyfryngau ei ffurf. Felly, ynghyd â dangos meistrolaeth ar foddau mynegiant y mae'n llwyr ofynnol i awdlwr wrth gynnwys o gryn sylwedd i'w gyflwyno, ac y mae'n hanfodol iddo'i eirio'n awenus o atyniadol, gan osgoi'r pyllau a'r maglau hynny sydd bob amser yn parod lercian ar bob llaw hyd lwybr yr hirdaith drofaus o lunio creadigaeth fel hon. Gan hynny, yn bwylllog o ystyriol, fe gymerwn holl agweddau'r egwyddorion sydd yn organaidd glwm wrth ddeunydd y math yma o gân, wyth ohonynt i gyd, fesul un ar y tro.

Testunoldeb

Wrth ffurfio awdl ar gyfer gwobr gystadleuol, yr hyn sy'n sbarduno'r cyfrwng bron oll erbyn hyn, y mae'n hollbwysig canu, naill ai'n uniongyrchol neu'n ffigurol, rywle o fewn ffiniau'r testun gosodedig, fel bod y gerdd yn dwyn rhyw gysylltiad rhesymol neu'i gilydd, o leiaf, â byd ac anian ei phennawd. Yn hyn o beth, os crwydrir mewn cyfran rhy helaeth o'r gân i'r tu allan i derfynau hwnnw, hynny yw'n afresymol felly, fe gyhuddir yr ymgeisydd o leisio'n annhestunol, camwedd pur farwol mewn unrhyw gystadleuaeth, gan y gwrthodwyd gwobrwyo rhai awdlau da iawn, yn wir y goreuon ar y pryd mewn ambell ymgiprys, oblegid y drosedd hon. A chydag awdlau canolig eu stad, hyd yn oed, a dramgwyddai'r egwyddor yma, fe dynnodd y beirniaid sylw mynych at y diffyg. Fe ddeillia'r peth ran amlaf, mwy na thebyg, o'r ymgais ofer honno ar ran rhai beirdd i ail-bobi hen awdlau aflwyddiannus y blynyddoedd cynt ar gyfer testunau newydd, hen arfer dioglyd, neu, ar y llaw arall, anallu personol awdlwr i fynd i wir afael yn ddigonol gyda rhyw destun arbennig. Ond wedyn, ni waeth beth fo'r rheswm am yr amryfusedd ni chaniateir mohono, a hynny'n hollol gyfiawn, ar un cyfrif.

Yn gysylltiedig â hyn, yr oedd 'Patagonia', 1964, yn destun sobor o anodd i awdlwyr Cymru oherwydd ei ddieithrwyd iddynt. O ganlyniad, ceisiodd un ohonynt oresgyn yr anhawster yma drwy ganolbwyntio'n ddychmygol ar brofiadau hiraethus ymfudwr o Gymro i'r byd newydd, nes esgeuluso gofynion cyntaf y testun penodol yn dra difrifol. Yn wir, gwnaeth hynny i gymaint graddau nes i Geraint Bowen ddweud: 'Anodd credu i *Erfyl* lunio ei awdl yn arbennig ar gyfer y gystadleuaeth hon', a Gwyndaf yntau sylwadu 'bod ynddi ar y mwyaf o Gymru a rhy fach o Batagonia'. Yng ngoleuni'r cyfryw sylwadau rhydd y dyfyniad cynrychioliadol yma naws beth o natur annhestunol y gerdd yn ei chrynswth, darn yn ymwneud â'r hyn a nodwyd uchod, gwyrriad cwbl wrthodedig er gwaethaf safon burion mynegiant yr hyn a draethir:

Crwm edrych uwch cwr Madryn
Dros heli lli tua Llŷn;
Pell y garth, â'i tharth a'i thes
O erwinder yr Andes;
Ac yn nhu'r Bylchau Duon
Dyheu am weld ydau Môn.

Mewn cyferbyniad, sylwer ar y modd y parchwyd natur y testun gan luniwr awdl ail-orau'r gystadleuaeth, er ei ddieithred iddo, drwy ei saernïo ar ffurf dyddiadur gwladfawr o'r hen wlad yn adrodd troeon ei yrfa newydd ynghanol anawsterau ac amgylchfyd Patagonia ei hunan, a thrwy'r cyfryw gynllun llwyddo i lynu ohono'n grwn y tu mewn i gwmpawd y testun, fel y dengys y diwedd glo:

Chwefror 10, 1900

Asado 'Mhentre Sydyn,
Twrf gitâr, tyrfa gytûn.
Cawn hoe o faes cynhaea', -
Mae chwaon twym a chnwd da,
I loywi hen alawon
Bore'r daith uwch berw'r don
Is coedydd gwig gysgodol,
A gwin a chig yn ei chôl.
Colli'r dydd ar dywydd da,
Ond mae'n iawn, daw manana."

Eto, collfarnwyd *Pwll Cerwyn*, 1967, gan T. Llew Jones, am fanylu gormod ar ryfeddodau Natur ei hunan yn rhith canu i'r Gwyddonydd, ac o ganlyniad pellhau'n sylweddol oddi wrth natur y testun: 'Nid awdl i'r Gwyddonydd yw hon a bod yn fanwl ... Carwn pe bai'r awdl yn canolbwyntio mwy ar waith y Gwyddonydd.' Er esiampl, amlyga'r pennill hwn gariad cyfewin y bardd Natur at ei hoff bwnc, gwir atyniad yr awdur yma, nodwedd a hydreiddiai lawer o'r awdl yn ôl y beirniad, ac nid un o anianawd gwyddonol ym manwl ystyr y gair mohoni o bell ffordd:

A chaf benbyliaid yn haid symudol
I actio'u miri wrth grawc tymhorol;
Yn eu haniau wanwynol, - prin ei stŵr
Ac ar ddŵr fel nodau cerddorol.

Eithr, drwy ymhyfrydu'n argyhoeddiadol yn anian ffenomenau rhyfeddol y byd cyfoes wyddonol gydol yr amser, canodd awdur y gân ail-orau'n uniongyrchol i wahanol agweddau o sylwedd y testun, fel y gwelir oddi wrth gynnwys y gwawdodyn isod, un o ddisgwyliadau sylfaenol awdl gystadleuol:

Naid a gwefr drwy goedwig o wifrau,
Cêl ystyron yn eu clystyrau;
A gwyllt yw'r neges yn gwau - cymysgedd,
Yna cynghanedd y canghennau.

Gweledigaeth

I gerdd o faint yr awdl y mae gweledigaeth o drwch sylwedd y gellir tynnu deunydd hydiog ohoni'n hollbwysig, gan mai o'r anogaeth gychwynol yma y tardd tymer ei hysbryd drwyddi, ynghyd â holl elfennau a rhannau eraill ei bywyd yn ogystal. Golyga hyn y dylai awdlwr fod yn meddu ar y reddf farddol ddigonol i allu synhwyro trwch adnoddau ei welediad ynglŷn â'r testun cyn dechrau ar ddim byd arall. Gyda hyn, os cenfydd mai tenau neu ystrydebol, am ba reswm bynnag, ydyw'r rhain, yna nid oes iddo'r un math o bwrpas mewn mynd lathen ymhellach, gan na ddaw'r llewylch lleiaf o'i ymgais, hyd yn oed pe bai ganddo lwyr feistrolaeth ar ei gyfryngau cynganeddol. Ond eto i gyd, dyna a wnaeth *O'r Gwyll*, 1958, er na ddylai fod wedi ffwdanu â'r fath gwrs o gwbl, wrth gyfyngu testun o gymaint potensial â 'Caerllion-ar-Wysg' i stori Arthur a Marchogion y Ford Gron yn unig, gweledigaeth na rôl fawr o sgôp iddo at ehangder cyntaf yr awdl, diffyg a feirniadwyd gan D. J. Davies: 'Ar waelod gwan felly y sylfaena ei Gaer'. Ac yn anffodus gyda hyn hefyd, fe wanhaodd teneurwydd mynegiant yr ymgeisydd eiddilwch y gwelediad yn eiddilach fyth:

O'r wig, gwelai llanc o fro Culwch
Gaer a gyrchai; gwylia'i dirgelwch.
Fe welai'r urddas sifalri, a harddwch
Arwr y deuddeg brwydr hyd ei heddwch.
Arthur oedd ei phrydferthwch; - a'i rhin hi
Y grymus gewri a'u moesgarwch.

Eithr fe fanteisiodd bardd y Gadair i'r eithaf ar un o bosibiliadau mawr y testun i lunio awdl o bwys, sef y goblygiadau yng ngwir ystyr concwest y Rhufeiniaid o diriogaeth y Brythoniaid yng Ngwent, mawredd gweledigaeth a ddatblygodd ar ffurf gwrthdaro rhwng hen bennaeth heriol o Frython a ffieiddiaid lywodraeth yr estroniaid ar ei gynefin a'i fab cymrodeddus a groesawai fanteision y gwareiddiad newydd; cynllun a oedd nid yn unig â chyfoeth o

arwyddocâd y cyfnod yn perthyn iddo ond a oedd yn llwythog o awgrymiadaeth gyfoes yn ogystal: esiampl gystal â'r un o'r pwysigrwydd i daro ar weledigaeth awdlaidd o ddyfnder cynnwys:

'Collais a gerais i gyd, - f'holl eiddo,
Fy llueddwyr hefyd, -
Torf ieuanc, tîrf eu hewyd,
Tarian y bau rhag teyrn byd ...

'Doniau ieuanc byd newydd - geir o fewn
Y gaer fawr ysblennydd:
Goludog foethau'r gwledydd
A nawdd a swcr ynddi sydd.

Gellir trafod yr agwedd weledigaethol yma ymhellach drwy gyfeirio at gerddi bron iawn y cyfan o'r cystadleuwyr am Gadair Gŵyl Bangor a'r Cylch, 1971, 'Y Chwarelwr', oblegid nas cyffrowyd o gwbl i 'durio dan yr wyneb am ddehongliad barddonol' o yrfa'r gweithiwr arbennig hwn, yn yr ystyr iddynt fodloni ar y darlun treuliedig o draddodiadol ohono fel llafurwr cydwybodol ynghanol caledi a pheryglon ei orchwyl, ynghyd â gormes yr oruchwyliaeth a'i rheolai gyda holl gyfyngder y canlyniadau a ddeilliai o hynny. Medrir crynhoi'r hyn a olygir, y gwendid hwnnw o ddiffyg newydd-deb mewn gwelediad creadigol a bair niwed difrifol bob amser i holl grynswth awdl, drwy nodi darn cynrychioliadol o'r peth, eithr digon derbyniol o ran ansawdd ei fynegiant, o waith *Gwern Ifan*:

O chwarel y Gors i Ben-yr-Orsedd
Gwaelu, ymgilio, heb gael ymgeledd.
Brwydro i lusgo dan gur ei lesgedd;
I greigiwr claf dirwynai'r edafedd
O risiau'r bonc i risiau'r bedd, i hwn
Pe medrwn mi adferwn ei fawredd.

Onid yr oedd un cystadleuydd yn yr ornest honno, y buddugol, Emrys Roberts, â chryn arbenigrwydd yn perthyn i'w greadigaeth, a hynny ar gorn gwreiddioldeb ei weledigaeth, fel y dywedodd y beirniaid yn eu sylwadau cyfunol: '... y mae Llew, arwr y mabinogi, a duw'r goleuni yn y pen draw, yn fyw yn ei hen fro o hyd, nid yn unig yn enwau lleoedd a'r traddodiadau, ond hefyd ym mywyd a chreffft y chwarelwr, er nad yw ef yn sylweddoli hynny.' Dengys y penillion dilynol y cyfleoedd gwych o amrywiol a roes potensial ei weledigaeth i'r bardd gogyfer â saernïo'i thema, mantais y gwelediad pellgyrhaeddol yn

wastadol. Dyma fel y cyfunir medrusrwydd crefftwrol y Chwarelwr ag elfennau o chwedl Math fab Mathonwy â'i chysylltedd â Dyffryn Nantlle:

Canfod gwythïen rywiog ysblennydd
Yw'r llewylch tanbaid yn llygaid Llew;
Yn nwy law hwn, fel dwylo cerflunydd,
Mae berw darganfod, cryndod y creu.

A thrachefn, gyda'i berthynas â natur dwyllodrus y clogwyni:

Gŵyr yntau, Leu, am ffalster Blodeuwedd,
A brad ei gwên hyd lwybrau digonedd;
Y graig â dichellgar wedd - yn denu,
A thrais fry'n llechu yng nghôl y llechwedd.

Adeiladwaith

Eto, fel gyda'r angen am weledigaeth gynhwysfawr, y mae trefn solet o unoliaeth patrwm yn angenrheidiol i gerdd o ehangder corffolaeth. Golyga hyn fod gofyn iddi gael ei chreu'n ddatblygedig wrth gynllunwaith pendant sy'n tyfu'n organaidd o natur y thema, un sy'n amlygu saernïaeth feddylgar o'i dechrau i'w diwedd, tyfiant llewyrchus yn dangos cynnydd detholus o'i deunydd, hynny yw tystiolaeth amlwg o gyfandod strwythur. Lle ni cheir arwyddion o hyn dirywia'r canu'n rhannau digyswllt o draethu'n unig, amlwch y gellir ei enghreifftio drwy gyfeirio at waith *Rhosyn Gwyllt*, 1952. Rhannodd hwn ei gân yn dair adran i wahanol Ddwyllo: 'Cerdd yr Arddwr', 'Cerdd y Peiriannwr', a 'Cherdd yr Offeiriad'. Nid nad oedd posibilrwydd ffurfio rhyw lun o undod barddol o'r fath gynllun, gyda mesur go lew o fyfyrddod, er ei natur braidd o anaddawol, ond yn hynny o orchwyl ni fedrodd yr awdur gyflawni'r nesaf peth i ddim, gyda'r canlyniad i'r tri chaniad aros yn dramgwyddus o annibynnol ar ei gilydd. Ebe'r beirniad, D. Lloyd Jenkins: '... prif ddiffygion yr awdl yw nad oes fawr o gysylltiad rhwng y tair cerdd ...' Meddir ymglywed â'r llacrydd trefniant yma yng anghysylltedd natur y dyfyniadau hyn ohonynt:

Daw'r wawr yn ôl i'r dolydd - ac erwau
Cwrel y pell geyrydd,
A thros y fron welw, lonydd
Gwasgerir aur dechrau'r dydd ...

Traidd atsw'n hirst y pwmp a'r piston

Drwy'r rhes o siediau a'u gwaliau gwelwon,
Diwedd y nosau duon - a'u campau,
Yw her y golau na ddaw i'r galon ...

I fynwes gul a dulwyd - bro ango'
Hebryngaf y dinwyd,
A'r mwyaf hael o'r aelwyd
Decaf ei gwawr, i'r llawr llwyd.

Ond yn yr un gystadleuaeth llwyddodd *O'r Pridd* i sicrhau asiad boddhaol i'w awdl, hyd yn oed os nad oedd safon ei fynegiant drwyddi'n gyfuwch â'i chynllun, drwy gyferbynnu'n glôs ddau fath o Ddwylo. Dyma fel y crynhoes Syr Thomas Parry ei thema: 'Y dwylo lili yw eiddilion y ddaear, sy'n gwneud pethau cain ac yn dioddef, ac yn mynd yn aberth yn y diwedd. Y dwylo drain yw'r gŵyr nerthol sy'n llunio grymusterau a gogoniannau o bob math, ac yn ffynnu yn y byd sydd ohoni.' Yn wahanol i'r enghraifft flaenorol clywir sŵn potensial cysylltiol rhwng natur agos wrthgyferbyniol golygwedd o'r fath, ac fe'i datblygwyd gan yr awdur yn uniad patrymwaith gydol y gerdd, teip o glymiad sy'n esiampl reit sownd o ddethau ar y modd i ddetholus unoli deunydd awdlaidd:

Y naill yno oedd lân a llonydd ...
Nef y ddaear ni foddiai'n hawydd ...

'Roeddynt yn gwaedu rhwng lluwedd
wedi'u gwyro dan gawod gerrig ...
a'u cael yn cilio i'w gwyll fel o go',
rhai heb lwyddo-rhai Abel oeddynt ...

A'r llall wedyn â'r lli holl hyder
mor anniddig â môr hen oeddynt ...
Yng ngwae treisio, crafangu trysor
oeddynt yno iddynt eu hunain.

Hefyd, o safbwynt yr egwyddor hon ceir tipyn o wahaniaeth rhwng awdl ail-orau 1959 i'r Dringwr', a'r un arobryn, yn eu crynswth felly. Cân lythrennol ar y testun yw'r gyntaf, sef Dringo mynyddoedd ar ei ben, ac felly agweddau uniongyrchol ar hynny yw ei chynnwys, ond yn hyn o ddehongliad nid yw pob rhan ohoni'n cydweddu'n rhyw esmwyth iawn â'i gilydd, gan y ceir cryn anghynllunwaith rhwng ei hadran agoriadol a'r ail. Yn y gyntaf, neu gyfran ohoni beth bynnag, adroddir am ddadl gynhennus, un ddigon tila hefyd, rhwng y Dringwr a rhyw ddyinion a oedd yn ceisio'i fychanu:

“Edrych ar siâp ei lodrau - o ba liw
Ydyw’r blewog gluniau?
Socs aflêr dros ei fferau,
A chôt heb hanner ei chau.”

Fel y dirnedir, yn barod ddigon mae’n siŵr, nid yw tymer y cyfryw fater yn asio’n dda o gwblw â deunydd y rhan ddilynol, o ran crefft na safon mynegiant fel ei gilydd, lle mae’r Dringwr yn dwys annerch ‘Brenhines yr Wyddfa’:

“O rho im nodedd, Fair y mynyddoedd,
Yr awr y crogwyf wrth herio’r creigiau;
Fy nghri a glywi uwchben creigleoedd,
Yn fy ing, dduwies, clyw fy ngweddïau!”

Ac, wrth gwrs, y mae ‘na dinc rhagargoel o drychineb mewn llinellau fel yna, elfen fwriadus sy’n arwain yn anorfod at y darn canlynol ddisgrifiadwy o ddamwain angheuol ar y clogwyni:

Y dyn iach yn mynd o’i nerth
Ar ddibyn yn brudd aberth, -
Angau dieisiau, di-werth.

Ond er gwaethaf y drasiedi yma, diollwng yw hud y Graig ar y Dringwr, agwedd sy’n gweithredu eto fel cyfuniad o wrthbwynt rhwng tristwch y rhan flaenorol a’r swyn diddiffodd ym mhlethiad y bridferch a’i hanwylid â’i gilydd yn yr adran nesaf sy’n cloi’r awdl:

“Gariad, tired a gorwedd! Pêr ydyw
Ein priodas ryfedd;
lasol yw gwefr dy fysedd, hen fyd ei hafal ni fedd!”

Fel y synhwyrir, y mae ‘na ansawdd nodedig o uchel i’r ddau ganiad olaf yr awdl, eithr fe olyga’r gwendid sylfaenol o ddiffyg cysylltedd ynddi ar y cychwyn, ynghyd â thipyn o ganu ansafonol yn ogystal, mai cerdd anwastad ar ei hyd ydoedd.

Ar y llaw arall, y mae’r ail gerdd yn gyfanwaith o gelfyddyd, yn yr ystyr mai hanes dringfa neu ddatblygiad dyn o’i stad gyntefig i’w orchestion cyfoes, o dan y penawdau ‘Doe’, ‘Heddiw’ ac ‘Yfory’ yw ei chynnwys. Gan hynny, yr awydd mewn dyn am gyrraedd uwch targedau’n

barhaus ar hyd graddfa ei gampau yw'r llinyn sy'n cyd-asio'i thair adran. Dyma'r cychwyniad boreol:

A chafodd drigfan 'rôl dringo anodd,
Uwch gwig anniddig c'add graig a'i noddodd;
Honno liw nos yn hael a'i hanwesodd;
Ar ei harffed galed gwae a giliodd.
Ofn y bleiddiaid a beidiodd , - a'u lluniau
Â miniog arfau'n y maen a gerfiodd.

Ond arhosai'r cribau uchaf ar ôl o hyd i'w concro:

Wedi'r gost daw i'r gwastad,
I echrys dŵr ucha'r stad;
Gorfoledd er llesgedd llwyr
Fu gorchfygu'i erch fagwyr.

Eithr er hynny, deil yn anfodlon ar ei fyd am fod y cosmos uwch ei ben yn galw arno drachefn i'w feddiannu:

Trywanu awyr i'w fentr newydd
Ydyw'r breuddwyd hwyr a boreddydd,
Dihoena am adenydd! Ac am stad
Draw'n y cread didranc yw'r awydd.

Y mae natur y rhwydwaith unedig uchod yn tystio'n amlwg pa mor wirioneddol greiddiol yw sicrhau perthnasedd cynllungar o ddetholiadol i'r amryw bosibiliadau a gynigir gan fater crai o adnoddol unrhyw awdl.

Mynegiant

Y mae'n rhaid i arddull mynegiant gyfleu unigoliaeth sylweddol rhwng cysylltiad yr awdlwr â'i fater, hynny yw y mae'n orfodol iddi beri argyhoeddiad ystwyth o gyflawn yn ei waith rhwng teimlad ac iaith. Neu a'i osod mewn ffordd arall, ni oddefir cyflead o artiffisialrwydd di-swmp o afrwydd neu draethu haniaethol o ryddieithol mewn awdl.

Awdlwr na fedrodd godi uwchlaw tloidi amgyffred oedd *Tant Unig*, 'Lleisiau'r Greadigaeth', 1952, er gwaethaf ei thema aruchel, mewn cân yn bennaf a ddisgrifiai greu'r byd fel y gwnaed yn Llyfr Genesis, gyda'r cread oblegid hynny'n canu mawl i Dduw. O ganlyniad i ddifrifoldeb ei ffaeidd gwaelodol fe'i diarbed gondemniwyd gan Syr Thomas Parry: 'Nid oes

yma ddim o'r creu hwnnw sy'n hanfodol i bob celfyddydwaith. Nid oes yma ymdrech feddyliol nac arbenigrwydd traethu':

Distaw alaw o'r helyg, o'r ynn eu morwynol gynghanedd,
Cerdd fonheddig o frigau llwyfen a derwen a dyr.
Awen yr ywen ieuanc a leisiai o laswyrdd ganghennau;
Hynaws oedd hi pan hanoedd â byd heb fwa na bedd.
Mydrai'n hyfedr y cedrwydd, olewydd oedd lawen gerddorion,
Addwyn o aidd y winwydden, cu frenhines y coed.

Meddai'r beirniad drachefn: 'Nid oes yma ddim trin ar eiriau, na chymell arnynt gyflawni dim gwaith amgen nag a wnânt mewn rhyddiaith ... unig gyfraniad y bardd i'r cyfanwaith yw'r gynghanedd'. Yn wir, rhwng popeth a'i gilydd, y mae'n esiampl rybuddiol o'r teip llipa hwnnw o drosglwyddiad sy'n hanfodol i'w osgoi'n ddieithriad, ym mha fesur awdlaidd bynnag y'i mynegir.

Y modd, yn ddamcaniaethol felly, i'w ddilyn gyda'r agwedd hon yw'r un a weithredwyd gan fardd llawryfol 1952, yn ei awdl fyfyrddol rymus yn bennaf i Ddwylo Mair a'i Mab. Megis y dywedwyd: 'Y mae'n waith gŵr a feddyliodd yn ddwys uwch ei destun ... Y mae'n meddwl mewn penillion ac adrannau ac nid mewn llinellau', trwch o rinwedd sydd i'w ganfod yn eglur mewn arddull fynegiannol fel sy'n dilyn, un o ddyfnder sylwedd y telir ffordd i'w hefelychu, mewn ffordd wreiddiol bersonol, wrth gwrs, gyda chyflead mater awdl:

Mab ei deheulaw yn "gwyp i lawer" ?
A'i oer awch duriau yr iachawdwriaeth?
Ei chrud, ei hafiaith, a'i chariad ofer,
Hi, a'i mawr wylo, wrth Bren Marwolaeth ...

A'r Diystyraf yn rhoi'i dosturi
O'r Pren Croes uchel, uwchlaw'r gorwelion;
Ac, o'i le unig, yn hau goleuni
A dreiddiai donnau ynfydrwydd dynion.

Un o'r beiau arddulliol arall y syrthir iddo weithiau yw arfer mynegiant haniaethol neu athronyddol, mewn cyd-destun anaddas bid siŵr, sydd â'r duedd o fuan ddirywio'n un pur ddiaphael ac yn pen draw'n eiriogi afrwydd lafurus hefyd. Dyna a ddigwyddodd mewn rhannau o awdl *Pryderi fab Pwyll*, 'Y Cwmwl' 1986, cerdd yn ymdrin 'â'r ffin rhyngom a'r anhysbys' mewn bywyd. Yn ôl James Nicholas cymysgfa o awdl ydoedd o benillion prydfert

anghyffredin a darnau sy'n fynegiant 'rhyddieithol-annelwig'. Dyma'r math o ganu disgrifiadol a enynnodd ganmoliaeth y beirniad:

Rhwng y byd hwn ac Annwn-rhyw geinwe
Wasgarog, eglur, a wisgai'r gwagle:
Mor ysgafn â'r gwllith ydoedd ei brithwe
A'r rhith o burwawn fel tARTH y bore -
Gwynnach nag eiliw gwiwne o'r lloergan
Niwl yn hofran ynghanol y nwyfre.

Ond wele'r niwed y gall traethu trymllyd o haniaethol ei wneud mewn cân sy'n cynnwys rhannau cain o ddelweddol fel y dyfynnwyd, y math o ymadroddi rhethregol athronyddol gyndyn, hyd yn oed os y'i cyflwynir mewn cynganedd ddeheuig, rhinwedd nad yw'n achub y nesaf peth i ddim ar ei afrwyddineb traethodol, y dylid cadw mor bell â phosibl oddi wrtho wrth lunio awdl:

Egwyddor hanes-datguddio rhinwedd
Goleuni bach ar ddirgelion buchedd;
Tyst o'n damhegion, testun edmygedd -
Yw awch yr enaid am uwch-wirionedd;
Chwilio am aruchedd - moesoli
A sylweddoli yw sail y ddelwedd.

Yn hytrach nag ymgolli mewn baldorddi fel yna, o leiaf yn ddisymwth ddiachos ynghanol mynegiant o natur atyngar wahanol, y dull i'w fabwysiadu yw parhau i nwyfus eirio'n unol â thymer y cyd-destun, dull yn debyg i'r darlunio llithiol a geir drwy gydol y pennill cynaf a enghreifftiwyd er sicrhau unoliaeth arddull. Neu'r portreadau bychain cryno ddwfn hynny o eglurdeb teimlad, y'u gwerthfawrogwyd gan Syr Thomas Parry yn awdl 1957, a fabwysiadwyd i ddelweddu'r effeithiau gresynus a gafodd y diboblogi cyfoes ar gefn gwlad Cymru, y teip o ystythder llefaru agos-atom sydd mor gydryw ag anianawd ein canu caeth gorau'n gyffredinol:

Siop y Mownt, gwag ei chownter, - didrimins,
Didramawy, digwsmer;
Ni waeth i Siams un amser
Roi'i fleinds ar ei ffenestr flêr ...

Gado Cae'r Ogof a'i chwyn a'i glofar,
A Chae Rhiw Bychan lle llechai'r buchod,

Cae Rhyd Olau a'r balc ar ei dalar,
Gwrychoedd y Gelli a'u rhesi o rosod,
Clos bach y Llain a eginai'n gynnar,
A Llyn yr Efail a llwyni'r Hafod.

Ac yn olaf yn y categori hwn, gan fod 'na hoffter ymhlith awdlwyr yn ddiweddar i ymgymryd â'r dull naratif o gynganeddu, y mae gofyn i'r mynegiant fyrlymu'n rhugl o ddiramgwydd wrth ei gyflwyno. Ni thâl cyffredinedd cloff o drosglwyddiad gyda'r cyfryw gyfathrebu. Eithr eto ni fedrodd un o feirdd cystadleuaeth 1974, 'Y Dewin', mewn awdl i Gwydion y Mabinogi, yn ei fyw gadw rhag ymdroi ymhlith mynegiant anniddorol o ddi-apêl bedestrig, at ei gilydd, fel y canlynol, yr union fodd o storïa cynganeddol na ddylai fod wedi ymhél ag ef ar unrhyw delerau:

Wele yn dyfod i Ruddlan Deifi,
I groeso a llawnder llys Pryderi
Lu Gwydion, a derbyn haelioni
Fel beirdd o dras ag urddas i'w cerddi.
Yntau'n gartrefol wrth foli'r pennaeth
A'i fawr ddewiniaeth yn ei farddoni.

Yn wahanol i *Gwayw Gofanon* uchod fe gynganeddodd Prifardd 1970 hanes carwriaeth Culhwch ac Olwen fel rhan o saga'r Twrch Trwyth, mewn awdl benrhydd, yn ysgubol o gyfareddol, mewn gair gellir dweud iddo roi gwedd newydd o ddeniadol ddelweddaidd ar waith gwreiddiol yr hen storïwr.

Dyma 'r modd i gyflwyno naratif ar gynghanedd, boed hynny'n hen hanesyn neu'n un ffres o ddychymyg yr awdur ei hunan, ei adrodd mewn arddull heini o atyniadol sy'n dal diddordeb darlennydd o'r agoriad i'r diwedd glo, megis y gwnaed yng nghreadigaeth 1970. Synhwyrer awyrgylch cyntefig y chwedl, er enghraifft, yn y portread canlynol o Gulhwch yn cychwyn allan am lys Arthur i ofyn am gymorth i ennill Olwen yn wraig iddo:

A Chulhwch a ddaliodd farch hoywlas
Na bu dwyreinwynt o'i bedwar Ionawr
Ar fryn agored, cyn gynted ag ef ...
A'i filgwn hela oedd fel gwenoliaid,
Yn mynd a dod yn ddau gysgod gwib
Hyd at borth ei gymorth a'i gais.

Ac eto gyda'r un dull y pwerus y cyflëir gerwinder un o'r brwydrau rhwng Arthur a'i wŷr a'r Twrch Trwyth a'i dorllwyth yn yr awdl, esiampl wych o ysgubol eto o chwedleua mewn cynghanedd:

Arweiniodd yntau'r brenin
Ei luoedd i fan yr ymladdfa yno,
A rhag sŵn milwyr a chŵn mewn cymhelri chwyrn,
I warchod ei hil daeth y Twrch i'w dal;
A bu, o lethr i bant,
Ym Mynydd a Dyffryn Amanw,
Frwydr hyd farw i wŷr
A bwystfil fel ei gilydd.

Newydd-deb

Mae'n drybeilig o anodd, a mwy na thebyg yn amhosibl felly, bod yn gyfan gwbwl hollol wreiddiol gyda deunydd barddoniaeth. A bod yn realistig, y mae popeth, fwy neu lai, y mae bardd am ei ddweud wedi cael ei ddweud o'r blaen rywsut rywfodd gan rywun arall rywbryd neu'i gilydd, naill ai mewn prydyddiaeth neu ryddiaith. Gan hynny, sut yn y byd mawr y mae modd iddo nodwyddo dogn o newydd-deb neu agwedd o ffresni i'w waith? Wel, un ffordd yn unig, i bob golwg beth bynnag, sy'n agored iddo gyflawni hyn o beth bob amser: canu â'i lais unigryw bersonol ei hunan, rhoi ireidd-der slant i hen fater cyfarwydd â naws a thang ei briod gyfathrebiad ei hun, gan mai annhebyg wedyn fod neb arall wedi lleisio'n union yr un fath â hyn erioed, nac yn debygol byth o wneud hynny chwaith, heblaw drwy gyfrwng yr hen ddull diflas o ail-law hwnnw: barddoni efelychiadol.

A dyna'r union gamwedd na fedrodd *Awel y Dydd* ddianc rhagddo yn ei gerdd i'r Dyffryn, 1951. Ebe'r beirniad, J.Lloyd Jones: 'Un o ddyffrynnoedd neu gymoedd glofaol y Deheubarth yw testun yr awdl hon, ac y mae'r deunydd yn atgoffa awdl y llynedd. Braidd na ellir dweud fod y gân yn ogymaint arwyrain i'r glöwr neu'r glowyr ag ydyw i'r "cwm".' Gwelir yr hyn a olygir yn y ffordd ddynwaredol y cyflëwyd llymder dirwasgiad ym mywyd cymuned ddiwydiannol:

A'r gweithwyr hur yn pruddhau
Yn ei dynion gadwynau.
Heddiw y lofa sydd yn ddilafur ...
Mae'r dyffryn dan falltod ysol dlodi,
A thw diwydiant maith wedi edwi:

Masnach a ballodd, trist ei diffoddi;
leuanc a hen sydd dan fin y cyni.

Dyna esiampl o fath o fynegiant y gellir ei gyhuddo o fod yn ystrydebol, hyd yn oed yn henffasiwn o ddiddyfais anfenrus, yn yr ystyr nad yw'r pennill a nodwyd, fel y dywedodd y beirniad ond adlais neu efelychiad uniongyrchol o rediad meddwl Awdl Foliant arobryn Tilsli i'r Glöwr yn y flwyddyn flaenorol. Sylwer ar y tebygrwydd digamsyniol sydd, o ran natur cynnwys ynghyd ag arddull, rhwng uned *Awel y Dydd* ac un o hir-a-thoddeidiau pumed caniad cân Cadair 1950:

Yng nghwm y difrod aeth pawb yn dlodion,
A hagr oedd golwg y gruddiau gwelwon,
Yn nrysau ei tai dihoenai dynion,
A'u hepil newynog o'u plâu'n weinion,
Ac i'r lle y bu gwŷr llon - daeth dolur
A gwewyr chur a dagrau chwerwon.

Ni thâl adleisio ystrydebol fel yna byth mewn awdl, yn enwedig ar fater ac ysbryd cerdd arall sydd mor agos o ran naws ac amser, fel ei gilydd, at y dynwarediad.

Yn awr, gadawer inni daro trem ar un o awdlau arall 1951, sef awdl fuddugol Brinley Richards, er mwyn dangos y gwahaniaeth enfawr rhyngddi a'r ymgais y dyfynnwyd ohoni ar yr un testun. Mae 'na wreiddioldeb ymdriniaeth yn yr awdl fuddugol, fel y dywedodd Roland Jones: 'O'r diwedd dyma rywbeth newydd mewn barddoniaeth gaeth gyfoes.' Ac fe darddodd hynny o'r unig ffordd bosibl, yn y bôn eithaf, megis y crybwyllwyd yn barod: bardd wrth ddatgan ei feithriniad o'i lais cwbl unigolyddol ei hunan, a hynny, fel sy'n digwydd yn amlach na pheidio mewn amgylchiadau fel hyn, yn esgor ar ddehongliad hollol anghyfarwydd o faes ei destun, bardd ag unigoliaeth o arddull yn taro ar ffordd wahanol o edrych ar ei fater gydol ei awdl. Ynddi fe wnaed hynny drwy gyfrwng gweledigaeth ffigurol o'r pennawd: cyflwyno nodweddion arferol yr hyn a olygir wrth y ffurf ddaearyddol o Ddyffryn fel symbolau o iselder a baster bywyd cyffredinol bywyd yr hil fodern. Rhoes hyn y cyfle, ac yn wir y symbyliad, i'r awdur ganu'n annibynnol ei dinc fel ei olygwedd, ac yn yr achos hwn yn bwerus o ddychanol symbolig hefyd, i'w bwnc:

Edwi mewn dyffryn rydym
Heb ruddin i Gronni'n grym.
Pris ein ffidlan ffwdanus

Yw nych dichwennych a chwys.
Ofer i ddyn yw cyfarth
A'i ynni'n toddi'n y tARTH.
Crefa'r llesg am gael esgyn
O olwg leddf niwl y glyn.

Felly, dyna enghraifft bur drawiadol, ac yn wir, llwyr ofynnol yn y mater yma, o glensio gwahanolrwydd cyflead mewn canu awdlaidd, sef datblygiad ffrwythlon o ffresni llais yn datgan deunydd anystrydebol.

Agwedd arall ar absenoldeb newydd-deb yw traethu dibrofiad neu ddiffyg adnabyddiaeth o bwnc. Yn fynych, canlyniadau'r cyfryw brydyddu yw ei fod yn brin o'r deunydd greddfoll hwnnw sy'n argyhoeddi llengarwyr fod y bardd yn meddu ar gysylltedd personol â'i fater, nad yw rywsut neu'i gilydd wedi codi o'i bersonoliaeth unigol ei hunan, ffaeledd a fradychir, a hynny'n go amlwg hefyd, gan gynnwys o dymer amhendant neu annelwig. Sylwadodd T. Llew Jones fod y nam yma i'w deimlo yng ngwaith yr ymgeisydd a ganodd i ymfudiad tymhorol y caribw ar draws y twndra gogleddol, ar destun 'Yr Alwad', 1969: 'Nid yw'r awdur wedi ei lwyr feddiannu gan y thema a ddewisodd, ac felly nid yw'r geiriau'n 'galw ar ei gilydd' ganddo wrth gyfansoddi - h.y. nid yw'r union air yn ei gynnig ei hun fel sy'n digwydd weithiau pan fo cynganeddwr yng ngafael y cynnwrf creadigol.' Ystyr hyn, ym môn yr achos arbennig yma, yw bod yr awdur yn brin o'r adnabyddiaeth bersonol gyfewin honno o'i bwnc, sef y math o brofiad cyfrin a fyddai wedi cyffrous newyddu ei leferydd ar y maes adnoddol hwn, ond yn lle hynny'r hyn a ddigwyddodd oedd i'w ddiffyg cysylltiad ag ef ei lwyr arwain i gyflwyno'i sylwedd yn siomedig o bwl ystrydebol, dull a danlinellodd y beirniad drwy italeiddio'r geiriau disylwedd dramgwyddus yn y pennill dilynol, ond wedyn heblaw'r rheini mae naws symol y canu'n gyffredinol, i raddau hefyd, yn ei hydreiddio i gyd:

Cerai heldir y carw a'i swildod
Ei her a'i hoender, caru *cymhendod*
Ei ddull dihafal wrth ddyfal ddefod
Cynhae'i yrfa-a thraserch gorfod.

Eithr nid yw'r cyfryw anghaffael ar gyfyl awdl Cadair 1964 i Batagonia. Yn wir, nid oedd yn bosibl iddo fod o ran hynny, gan mai profiad ac atgofion personol hynod o fyw'r awdlwr ei hunan o'r wlad hon oedd deunydd gwaelodion dyfnaf ei isymwybod. Ac fe ddewiswyd y gân arbennig hon i enghreifftio egwyddor yr is-adran yma am ei bod yn greadigaeth a gyfleai nodweddion a thopograffi daear bellennig bendant y Wladfa mor wirioneddol fyw, sef mor anhraethol o fwy gwreiddiol gynhyrfus nag a wnaeth *Sarnia* uchod â daearyddiaeth Gogledd America. Nid yw'n un syndod i D.J. Davies ddatgan fel hyn am awdur y gerdd arobryn: 'Dod

at y testun yn fwy neu lai llwyddiannus a wna'r cystadleuwyr eraill ond y testun sy'n dod at hwn.' Swm a sylwedd hyn oll yw, ni waeth lle bynnag y troir ynddi ar ei hyd fe ddeuir ar draws y newydd-deb profiadus gyffrous hwnnw sy'n tryledu naws o arbenigrwydd drwy farddoniaeth yn wastadol. Er esiampl, gyda'r math hwn o wreiddioldeb atgofus y cân yr awdur am ei hen gydnabod Nahuelquir, pennaeth Indiaid godre'r Andes:

O'i weld yn troi i'w doldo, - yn ei gur,
A'i gorff yn dadfeilio,
O dristwch wylaf drosto,
Olaf un o'r hil efô.

A chan ei bod yn awdl mor anghyffredin, dyma'r modd cyfewin o unigryw y trosglwydda lais yr arloeswr yn datgan ei atgofion am un o oedfaon Sul y Gwladfawyr:

"Ar y Sul bu glir eu siant
A melys eiriau moliant;
Dôi awel Pantycelyn
Yn frwd o Galfaria fryn:
A'r meirch fel addolwyr mud
Ger eu pyst yn grŵp astud".

Ni waeth sut bynnag y sicrheir blas newydd-deb datganiad mewn awdl, boed hynny drwy gyfrwng dehongliad anghynefin, llais barddol o natur wahanol, profiad prin o'r mater neu unrhyw ddull o ffresni arall, y mae ei gyflawni, a hynny gydag argyhoeddiad, yn un o'i gofynion pennaf.

Ysbryd

Agwedd arall o bwys canolog ar strwythur yr awdl yw ei hysbryd neu natur ei chymeriad. Mewn geiriau gwahanol, gellir dweud fod hyn yn golygu ei hymarweddiad a'i sain fewnol yn gyffredinol, fel 'tai, i ddeall y llygad ac i hydeimledd y glust fel ei gilydd, ei phersonoliaeth yn ei chyfanrwydd megis. Ac yn hyn o sylwedd, elfen gynhaliol unrhyw fath o ysbryd o'r iawn ryw, ymhob unrhyw fath o fodolaeth, yw derbyniad ffrwd ddi-dor o fywyd o dardell gyson. A'r un yw ei anghenraid gyda'r awdl hithau, ni ellir barddoniaeth o fawr werth heblaw bod 'na gerrynt o egni iachus di-baid yn ffynhoni o'i chraidd. Heb gyflenwad parhaus o hwnnw fe gyll ymdoniad ei nerth, hanfod ei heinioes, a dihoeni'n rhyw deip o wrthrych llipa o ddiasbri. Yn fyr, fe'i hamddifedir o'i hapêl, o'i gwefr ac yn bennaf o'i holl argyhoeddiad, gan adael fawr ddim ar ôl ohoni namyn plisgyn digyffro o ddi-werth.

Y rheswm am y stad yma o nychdod ran amlaf yw na thaniwyd awdur yn ddigon gwaelodol, yn ddigon llwyr o ysbrydoledig felly, gan ei ddeunydd. Enghraifft burion o hyn mewn gweithred yw awdl *Marchog Mynwy* yng nghystadleuaeth 1958. Yn hon, fe geir fod y mynegiant yn ddiflas o ddi-ffrwt, a hynny o'i hagoriad yn deg. Yn y modd crinsych draethodol hwn y cyflwynir drych yr hen gaer Rufeinig a fu mor urddasol ei safiad unwaith. Mae'n wir mai am adfail y siaredir, ond wedyn dylid bod wedi cyfleu'r cyflwr hwnnw ar bethau gyda llawer mwy o naws yr ymddadfeilio arbennig a ddigwyddodd yma nag a wnaed, yn enwedig wrth ymdrin ag adeilad o gymaint aruthredd hanesyddol â hwn:

Gwelwch furddun ac olion - magwrydd
Hen amgaerau mawrion;
Haen o graig a cholofn gron
Dihefelydd adfeilion.

Pa sut bynnag yr edrychir ar y cyfryw englyn, nid yn rhyddieithol fflat fel yna'n sicr y mae ceisio ennyn sylw neb ar gychwyn awdl. Ac nid yw pethau'n gwella ronyn erbyn ei hail ran chwaith, canys â'r cyffredinedd di-sbonc hwn y cyflëir rhaib a distryw'r ymerodraeth Rufeinig ar draws y gwledydd gorchfygedig:

Llyncodd bobloedd o diroedd y Dwyrain
A blysiu mawredd hen blasau mirain;
Yna ei gyrru ddewines gywrain
A'i rhaib a'i rhadau ar anwar Brydain;
A lledodd dros foroedd llydain - ddedfryd
Angau a bywyd o'i llongau buain.

Mewn cyferbyniad, i ddod o hyd i awdl â bywyd yn tabyrddu drwyddi ar ei hyd, trown at gân fuddugol Mathonwy Hughes, 'Gwraig', 1956. Awdl yw hon sy'n delio â charwriaeth ysgubol, priodi disyfyd ac yna'r cyd-fyw anochel o aflêr a'u dilynodd, a chyda defnyddiau o'r natur yna yr oedd 'na botensial am gynnyrch o gryn fywiogrwydd o dymer gyfoes yn yr arfaeth. A hynny a gaed o'i linell ddechreuol hyd at ei olaf un. Agorir gyda darlun o'r ddau ifanc wrth eu boddau ym moethusrwydd rhamantus y sinema, setin a gyflwynir i'r dim gan guriadau emosïynol yr hir-a-thoddaid estynedig canlynol:

Ein suo i gwsg o fynwesog wasgu,
Dieneidlam fyddai'n cyd-anadlu ...
Deiliog oror pob breuddwydiol garu
Agorai'n dân, coed hawddgar i'n denu

I hafan tanynt, tros lif yn tynnu.
Nefoedd i fynwes. Ni fyddai i fennu
Dim ar rin y munudau mawr hynny ...
Llwydodd, ond pwy all wadu - gafael fud
Swyn 'caru hud' ar y rhai sy'n credu?

Mae 'na 'gic' yn y llinellau uchod i gyd. Wrth gwrs, nid yr un math o drawiad ysfa a ddisgwyllir ymhob awdl o wahanol egni sylwedd ac anianawd, ond eto i gyd fe ddylent oll gynnwys y math o hwrdd ysbryd sy'n esgyn yn uniongyrchol o amrywiaeth asbri bywyn a rhuddin eu hunion fater arbennig, beth bynnag y bo, gyda stamp unigryw'r rheini ar ei ymdoniad. Ac un peth arall: y mae'n ofynnol i'r ymagnïo yma barhau drwy gydol cerdd, nid mewn rhyw hyrddiadau achlysurol yn unig, rhaid gofalu bod stôr ddigonol ohono at alw ar gyfer bywiogi ei holl gymalau. Nid anfynych y doir ar draws awdlau sy'n cychwyn yn addawol o egnïol, ac yn wir yn dal ati felly am gryn dipyn, ond wedyn yn rhyfedd o ddirybudd yn diflas wanychu heb yr un rheswm canfyddadwy dros y fath gwmp o gwbl, y teip slei ddirgel hwnnw o edwiniad y mae angen bod ar wylidwriaeth gyson am yr arwydd lleiaf o'i ymddangosiad.

Ffaeledd arall sy'n rhwym o ddirwyo ysbryd awdl yw annidwylledd mynegiant, a'i hiselhau'n go ddifrifol at hynny'n ogystal. Ymhellach, gall y cyfryw anghaffael arwain at yr hyn a ystyrir yn bentwr o glyfrwch geiriol, yr ymagweddu anargyhoeddiadol hwnnw sy'n dueddol yn reit aml o fod yn eiriogi llanw'n unig mewn cerdd, brygawthan sy'n wag o ddiffuantrwydd cyflwyniad, a hyd yn oed at sentimentalïaeth fasw hefyd ar dro, yr eilydd hynod o barod arall i ddirprwyo yn niffygiad sylwedd amgenach. Mewn cyswllt â hyn, fe nododd J. Lloyd-Jones ym 1951 i'r afiechyd hwn ddifetha cerdd *Orfic* i Lyn y Graig Lwyd, Gallt yr Ynn a Llanfair: 'Nid oes didwylledd yn y canu gan ormes y gynghanedd ...' Un esiampl o'r peth, a honno'n un go ronc hefyd, yw'r disgrifiad canlynol o ddull rhyfeddol eogiaid o fwrw had, a hynny hyd yn oed, fel y dywedodd y beirniaid, yn rhan o ddarluniau'r bardd i wyrthiau tymor y gwanwyn:

I gwr llyn ger y llannerch
Dôl eog swil adeg serch,
A gwŷn pur o'r eigion pell
I hwylio efo'i hwyfell,
A gwelwn fod grwn y gro
Yn llawn gronell yn gryno.

Heblaw i'r bardd gamgymryd yr amser o'r flwyddyn ynglŷn â'r hyn y mae'n ei ddelweddu, anniffuant yn ogystal yw ei briod ddull o wneud hynny, yn yr ystyr nad yw natur geirio'i fynegiant yn dod yn agos at adlewyrchu'r union deip o ryfeddod sydd ymhlyg yn y cyfryw

ffenomena. Hyd yn oed os anwybyddir llurguniad rhyfedd y bedwaredd linell ar y gynganedd, nid gyda therminoleg fel 'adeg serch' a 'gwŷn pur' yr oedd ceisio cyfleu peth o ddirgelwch y miragl arbennig yma o'r byd naturiol.

Mae'r slant hwn ar un o brif gamweddau awdl hon mor bwysig fel y telir am sylwadu ymhellach ar gyffyrddiadau o ryw ddau o wendidau anffortunus eraill sydd fel pe'n deillio ohono, megis y crybwyllwyd ynglŷn â'r cyfryw dueddiad eisoes, yn yr awdl yma, er mwyn clensio'r hyn a olygir. Fel a ganlyn y mynegir diflaniad yr hen fywyd tangnefeddus a fu'n rhan o'r cwm ar un amser gan ddyfodiad milwyr iddo, teip o lefaru sy'n ymylu ar glyfrwch trosglwyddiad o'r hyn y dygnir i'w gwmpasu:

Taflwyd i dân, i dân dig
Draddodiad dadwreiddiedig.

Ac yn olaf, hiraethus diwnir am y gwahanol agweddau o'r gorffennol a gollwyd mewn modd o gymaint graddau o farddonllyd, fel y gellir ymglywed â llyfiad nodyn o sentimentaleiddiwch gwyrddroëdig rywsut fel pe'n ymsleifio i fysg y gormodieithu o grochlefaïn:

Daw'r gwyntoedd dros ei diroedd i dorri
A llefau anwar yn llif eu hynni,
Cryn y llyn, cryn y llwyni - ymhobman
A rhwyg y daran ym mrig y deri.

Ac yn awr, i benodol amlygu'r ffordd i osod cymaint pellter â phosibl oddi wrth leisio clwyfedig o'r fath anian mewn awdl, talwn sylw i gân arall ar 'Y Dyffryn', un o oreuon yr ymgiprys hwnnw ym Mhrifwyl Llanrwst, o waith Siôn Ifan a gyhoeddwyd yn rhifyn Hydref 1951 o gylchgrawn *Y Genhinen*. Ar y cyfan, y mae i hon ysbryd o angerdd didwyll-rymus, er mai creadigaeth ydyw sy'n gyfleud o ymestyniad o brofiad ail-law yn hytrach na phrofiad uniongyrchol o bersonol, rhagoriaeth goeladwy a gydnabuwyd gan y tri beirniad fel ei gilydd. Ac er na phery'r elfen honno i wefreiddio'n gyfan gwbwl o ddi-dor efallai drwyddi'n deg, a hynny'n bennaf ar gownt crwydro rywfaint ohoni o fyd sbesiffig ei thema o'r testun, y mae llawn ddigon o'i rin yn bresennol ynddi i'w henghreffio fel awdl sy'n cynrychioli'r rheidrwydd y dylid ei roi'n wastadol i'r egwyddor hollbwysig dan sylw, yn y rhinwedd i'r bardd lwyddo'n reit gryf i glós gymathu'r deunydd amheronol â'i bersonoliaeth farddol ei hunan. Ystyr hyn oll yw mai 'cerdd foliant i Arloeswyr y Wladfa Gymreig ym Mhatagonia' yw hi, a chan hynny Dyffryn Camwy, Gaiman a pharthau'r Andes yw ei thiriogaethau arwrol. A tharddell onestrwydd y mawl yw edmygedd ei hawdur at ei fater, sef parhad delfryd, gwroldeb a dioddefaint y Cymry hynny yn ystod ail ran y bedwaredd ganrif ar bymtheg ym mhellafion De America yn nannedd yr anawsterau eithaf. Dyma ffynhonnell y geirwiredd sy'n

hydreiddio'i harddull benbaladr, neu mewn gosodiad gwahanol ei hysbryd creiddiol fel 'tai. Yn wir, gellir dal mai caniatáu i'r cyfryw gynneddf or-reoli arno a arweiniodd ei lluniwr ar dipyn o gyfeiliorni drwy dario gormod i bortreadu tloidi'r darpar ymfudwyr a gormes eu meistri tir ar lwytir Ardudwy, ynghyd ag enbydrwydd y fordaith wedyn, cyn cyrraedd ohono at gnewyllyn ei gerdd a'i destun yn Nyffryn Camwy. Ac yn hyn o beth gellir manteisio, wrth fynd heibio megis, ynglŷn â'r math yma o wyriad i bwysleisio bod angen siarprwydd gwylidwriaeth yn ei gylch hyd yn oed wrth ymwneud â'r themâu barddol mwyaf anrhydeddus ac adnoddol. Felly, er nad yw'r gwyrddroad a enwyd heb ei unplygrwydd awenus, ni synhwyrir gwir bresenoldeb hwnnw nes y doir at ymdriniaeth y bardd â chaledi'r fenter ym Mhatagonia ei hunan. Yn y rhan yma y ceir y teimladrwydd ysbrydol berthnasol hwnnw sy'n esgyn o ddiffuantrwydd golygwedd:

Rhoi un bach yng ngraeon bedd,
Yno'n wirion i orwedd;
Chwerw awr gwyll cyn dechrau'r gwaith -
Awr amdo cyn yr ymdaith.

Cynnyrch arall coleddiad o'r fath yw grym ymadroddi, elfen a deimlir mewn canu fel yr isod sy'n darlunio brwydr yr ymfudwyr yn erbyn gwytnwch pridd ac elfennau heriol eu daear newydd:

Diflino wyro ar feichiog weryd
A'r haul hiroediog ar wely'r hadyd -

Yr haul yn orthrwm ar yd - o'i ddur nen,
A briw y bawen yn breuo bywyd.

Ac i derfynu â'r egwyddor hon, o'i dyfnder y tyr ei hangerdd barddol yn ogystal, fel tymer y pennill dilynol sy'n delweddu penderfyniad diatal yr arloeswyr:

Da i wrda yr hirdaith
Ar ffordd bell diarffordd baith, -
- Tir diffaith y graith a'r gwres
Ar erwinder yr Andes.
Ias yr wybr unig, a sêr, a bryniau,
A'r anniddigrwydd na thorrai'n ddagrau;
Beunydd y galwai'r bannau - wŷr hyfion,
I'r gwŷr dewrion yr egwr y dorau.

Y brif wers sy'n hyglyw lefaru drwy'r adran yma yw'r pwyslais ar y dirfawr wahaniaeth a amlygir rhwng cerddi diysbryd, y mae gweithiau fflat ac annidwyll *Marchog Mynwy* ac *Orfic* yn enghreifftiau ohonynt, a chreadigaethau ysbrydlawn, y mae awdlau ddiffuant bwerus Mathonwy Hughes a Siôn Ifan yn eu cynrychioli. Mae 'na fawredd bob amser yn perthyn i gerddi o'r fath.

Sain

Gan mai cân gynganeddol drwyddi yw'r awdl y mae ei chyflwr seiniol yn cyfrif. Wedi'r cyfan, fel y dywedodd Bobi Jones unwaith, gwead y gynghanedd yw'r 'gyfundrefn fydryddol fwyaf cywrain a pherseiniol hardd mewn unrhyw iaith Indo-Ewropeaidd, ac o bosib yn y byd'. Ac nid wir, does 'na ddim rhithyn o amheuaeth ynglŷn â chywirdeb datganiad fel'na am fireinder Cerdd Dafod, a chan hynny golygir fod mynegiant stwrllyd o ansoniarus ynddi, heblaw bod y deunydd ynddo'i hun yn hawlio hynny wrth reswm, fel arfer yn tramgwyddo'r glust. Ac nid yn unig hynny chwaith, oblegid yn amlach na pheidio, y mae prydyddiaeth gaeth anfelodaidd o drystfawr, sef gwendid o ran sain ynddi, heb achos canfyddadwy dros y peth, yn ddiffygiol yn ei safon farddol yn gyffredinol yn ogystal, fel 'tai gan yr anghaffael cyntaf efaill slei hefyd wrthi'n cynllwynio ymhellach yn ei gysgod. Swm a sylwedd hyn yw y gellir mentro faentumio os yw cerdd yn afresymol o swnllyd y mae hefyd yn wanllyd ei hansawdd prydyddol. Crynowyd hyn yn effeithiol gan Alan Llwyd: 'Nid cynghanedd fel egwyddor ond cynghanedd fel mynegiant sy'n creu miwsig. Onid yw'r hyn a ddywedir ganddi yn gaboledig ac yn orffenedig, nid yw'r modd y'i dywedir yn boddhau ein cynneddf esthetig.' Felly, pwysigrwydd cynnal safon y sain, yn y bôn, yw ei bod yn fodd cymwys i gyfleu natur ei hunion fater ar y pryd yn y ffordd orau bosibl, nes digoni estheteg y glust a'r meddwl gyda'i gilydd. Ebe Alan Llwyd eto: 'Y mae miwsig y gynghanedd yn un â'r mynegiant.'

Parthed yr egwyddor yma yn ei chyfanrwydd, megis yr awgrymwyd uchod, nid yr un fath o donyddiaeth mynegiant sy'n gweddu i bob teip o farddas gynganeddol. Hynny yw, er bod y gynghanedd ynddi ei hun yn system hanfodol o bersain, nid yr un dull o gyfoeth sain sy'n gweddu, o bell ffordd, i bob cyflwyniad ohoni. Felly, i nodi esiamplau pendant, y mae'n rhesymol disgwyl i ganu caeth telynegol feddu ar soniaredd lleisiol, hynny yw cymeriad seiniol sy'n cydgordio â naws ei anian, dyna briod gerddoriaeth ei ysbryd. Ni all cyflead gwichlyd neu drymsain ohono ond treisio'i sensitifedd cynhenid. Er enghraifft, am mai awdl ar Fesur Madog o dymer go addfwyn, at ei gilydd, oedd eiddo *Tant Unig* i 'Leisiau'r Greadigaeth' ym 1952, cerdd o glod i Dduw am lunio'r ddaear mor ysblennydd, fel y gwelwyd eisioes, felly y mae pennill fel sy'n dilyn yn taro'n rhyfedd o anghymwys,

yn yr ystyr o fod yn amhersain ar glust dyn, hynny yw nid yw'n cydrythmio o gwbwl gyda'i res o ansoddeiriau cyfansawdd clonciog â hyfrydwch sŵn yr awyrgylch y mae'n ymagnïo i'w fynegi:

Nodau yr *hylon* yr adar i'r wybr gyda'r wawr a esgynnai,
Nodau *gwiwdeg* ehedydd yn uwch ac yn uwch i'r nef.
Brongoch oedd bur ei hangerdd a *cheinwylch* ei chân ar y brigyn -
Difyr *awenfrwd* y fronfraith, a'i dilys *hirfelys* fawl.

Awdl o dynerwch swynol oedd cân *Groesynd*, 1962, 'Llef un yn llefain ...', i gofio am R. Williams Parry, sef yn ei farddoniaeth delynegol yn bennaf, ac o'r herwydd yr oedd geiriogi o'r natur lednais beraidd isod yn ddelfrydol o gyfaddas i drosglwyddo cefndir hafaidd, fel hydrefol, y cynnwys. Craffer ar esmwythder traw ei acenion:

A daeth ar *feysydd* a *gweunydd gwynion*
O *gyfoeth haul* ac *afiaith awelon*;
Daeth llesmair *haf at afon*; - grawnberthi
Aeron y *medi* ar rynnau *mudion*.

Ac i'r gwrthwyneb i'r uchod hefyd, nid yw cyflwyniad meddal ei dinc o fater grymus ei sylwedd yn tycio chwaith. Wrth gwrs, ffordd beirniaid yn gyffredinol o ddweud hyn yw bod 'na fynegiant gwanllyd i ddeunydd ambell awdl, ac wrth reswm y mae diffyg felly'n haeddu cael ei gollfarnu. Un o'r achlysuron hynny oedd cerdd *Sela*, 1965, sef awdl yn ymdrin â'r ymdrech i wella clefydau meddyliol a chorfforol dyn, thema o ddifrifoldeb, ond yn anffodus nid adlewyrchai tymer ei chyflwyniad ohoni, natur ei thonyddiaeth o'r ongl yma, nemor ddim ar yr agwedd honno, ieuad anghymarus a feirniadwyd gan Tilsli: 'Tueddir i ganu'n rhy rwydd, ac i raffu geiriau braidd yn ddiystyr. Teimplais hefyd fod yma ddiffyg dwyster wrth drafod pwnc fel hwn', tuedd yr ymglywir â hi oddi wrth feddalwch sain yr eirfa ganlynol, heblaw am ei hystyr, yn ei chyd-destun:

Yr ymchwil *digywilydd* - i wanu
Trwy'r holl *ddynol ddeunydd*;
I *mewn* i dŷ'r *ymennydd*
A *rhyfeddod* ceudod cudd ...

Chwilio *pryf*, chwilio *profiad* - a *bywyd*
O'r *bawaid* ddechreuad;
Olrhain yr *hil*, rhannu'r *had*
A'r crai *ddeunydd* o'r cread.

Ni thâl seiniau braidd yn ysgafn o anghymwys fel'na mewn prydyddiaeth ar bwnc tyngedfennol megis yn yr achos hwn, gan eu bod yn anorfod ddiraddio'i ddifrifwch, yn wir yn y pen draw mae'r peth yn enghraifft o ddiffyg chwaeth. Ond yr hyn sy'n digwydd amlaf gyda'r nam yma mewn awdlau o ddwysfrydedd yw y'i clywir yn ymddangos ynddynt ar yn ail a llefaru o rymuster sobrwydd, llithriad tra chyffredin, un a elwir fel arfer yn anwastadrwydd mynegiant, ac un y mae angen bod yn wastadol o effro i'w dueddiad. Dyna'r hyn na wnaeth *Llyn Teyrn*, 'Y Ffwrnais', 1980, yn ormodol felly ar adegau wrth ymdrin â chaledi, heb sôn am beryglon, bywyd y gweithwyr dur, nodwedd go annisgwyl gan fardd yr oedd ganddo brofiad personol o'r hyn y canai amdano, oblegid caed darnau hynod egwan ar yn ail â rhai nerthol ddigon yn y gân. Dyma'r englyn agoriadol yng ngenau'r ffwrneisiwr ei hunan, pennill â'i ryddieithrwydd yn codi i gryn raddau o'i ysgafnder sŵn:

*Yn gadarn tendiais arni, yn was da
Lluniais dywod iddi;
Oes o waith i'w phlesio hi,
Ac einioes o wagenni.*

Ac wele esiampl o'r gwrthwyneb y soniwyd amdano yn y gân, geirio pwerus gyda dogn sylweddol o'i bŵer yn deillio o ddirni sŵn y geiriau, yn ogystal â'u hystyr, sy'n byw gyfleu'r awryglch tanllyd mewn ffwrnais ddur:

*Helbul a'r lle yn chwilboeth,
Arian pur yw'r haearn poeth;
Trwy'r golosg llosg treigla'r llyn;
Oedi, a thapio wedyn:
Y llanw poeth yn llenwi pair
Dan y gawod yn gywair.*

Y wers parthed yr egwyddor hon, wrth gwrs, yw mai geiriad sain ddi-dor o ddygn nerthol sydd i'w ddi-ffael ddisgwyl mewn awdl â thema galed iddi, megis yr egrwch tŵn sydd i'w glywed drwy gydol awdl fuddugol Ceri Wyn Jones, 'Gwaddol', 1997, i amaethwr a nychai dan straen a gofid ei waith:

*Rhygnu mileniwm yw'r ugain mlynedd
ers i'w dad, ym Mhen-Rhiw, lithro i'w ddiwedd:
ugain aredig yw ei anrhydedd
yn gwaedu ar gerrig didrugaredd.
Ni wêl, fel bardd, ymgeledd y llethrau;*

a rhygna'n ddieiriau ei gynddaredd.

Cofier o hyd fod angen i donyddiaeth y gynghanedd drosglwyddo ysbryd y mater a fynegir ganddi!

Disgyblaeth

Mae 'na elfen gref o aflywodraeth yn cynhenid fodoli'n ddwfn o fewn natur geiriau, ac o ganiatáu gormod o ryddid iddynt fe fanteisiant ar ei gweithredu hefyd, a hynny hyd yr eithaf yn fynych. Pan ryddheir y duedd anystywallt yma fe'i hamlygir yn amlach na pheidio ar ffurf sbloet ddireolaeth o eirioglyd neu lacrwydd rhwth o anghynildeb. Ni waeth wrth ba enw y'i gelwir, yr un yw ei darddle bob amser: diffyg hunanfeirniadaeth effro ar ran y bardd mewn cyswllt â'i ddeunyddiau crai. Gellir enghreifftio'r cyfryw ddiolfalwch drwy ddyfynnu o awdl *Pwyll*, 1951, i Ddyfryn Baca a'i waeau treisiol a'i ddinistr rhyfel, deunydd rhemp o lithgar i fardd o dueddfryd annisgybledig fel yr awdlwr hwn. Ac fe grynhowyd stremp y canlyniadau a ddeillia'n anorfod o'r fath ymagweddu gan J. Lloyd-Jones yn ei feirniadaeth ar y gerdd: 'Y mae gan *Bwyll* ddigon o adnoddau meddyliol, ond y mae un ddawn werthfawr ar goll, sef cynildeb. Ni ddaw dim ond syrffed o ormod rhygnu ar yr un tant, ac nid oes ball ar huodled *Pwyll*, a chymaint ei ruthr fel yr anghofir ceinder iaith a chywirdeb mydr ym mwrlwm y gynghanedd.' Ac fe glywir, fel yr ymdeimlir, â'r cyfan yma yn rhodresu mydryddol ac ystyrol y ddau bennill hyn, y cyntaf parthed galwad comiwnyddiaeth ar y werin i fynnu ei rhyddid, a'r ail i drachwant rhyfelgar dyn:

Cynllwyn cyfrwys yw gwaith eglwyswyr
I'ch meddalau â cham a'i ddolur;

Daeth awr eu gwae, gwae i'r gwŷr - sy'n geidwaid
Rhemp rheioliaid a'r imperialwyr ...

Gwledd i wallgof yw pob ymofyn,
Nid yw athrylith ond uthr elyn,
Cans tro afar daear dyn - sy'n nesáu,
Diwetha' rwnc cadau, a thranc wedyn.

Mor wahanol yw natur cân, ymhob agwedd ohoni felly, o'i llunio gan dyndra a chrynder mynegiant, cydbwysedd yr ymatal diwastraff hwnnw sy'n boddhau darllenydd yn ddieithriad. Tynnwyd sylw at hyn gan Tilsli wrth drafod awdl arobryn Idris Reynolds, 1989: ' Soniais ar y dechrau ein bod yn chwilio am gynildeb ac awgrymusedd a chawsom y

nodweddion hynny yn amlycach yn awdl *Brynglas* nag yn unman arall yn y gystadleuaeth.' Ymdeimler â'r nodwedd hon yn amlygu ei hunan yn y goslefu awgrymog arwyddocaol sy'n hydreiddio'r ddau ddyfyniad canlynol o'r gerdd, y cyntaf tua'r cychwyn yn nheyrnged y bardd i wroldeb ei fam ymadawedig mewn delweddau gaeafol, a'r ail, yn agos i'r diwedd, yn ei ymdristáu crynhous drwy gyfrwng darlun o ddiflaniad haul i gyfleu tynged ddichonadwy'r genedl:

Drwy oerni'r dalaith teithiodd,
Hyd heth byd hi aeth o'i bodd,
Yn driw drwy gnoadau'r îâ,
Yn ddewr drwy'r cystudd eira;
Ac o hyd ei gwên a gaf
Ar hewl y filltir olaf ...

Heulwen fy hil sy'n cilio - ac alaeth
Yw gweled yn cripio
O'r traethau hyd fryniau'r fro
Gaddug y Seisnigeiddio.

Ac i hoelio'r egwyddor hon yn gwbl eglur, gan ei bod yn un o'r pwysicaf i gyd mewn barddoniaeth, dyma ddau ddyfyniad arall i'w thanlinellu. Nodwyd y cyntaf gan Geraint Bowen, 1956, yng nghân *Awel y Dydd*, 'Gwraig': 'Gwendid y gerdd hon ydyw llacrwydd y mynegiant, llawer o eiriau a dweud ond ychydig ...', anochelrwydd diffyg crynoder yn ddi-feth, fel y gwelir o'r ymadroddi dilywodraeth ddi-baid hwn:

Gwelodd ei dyfod i'w galon,
Y lanaf o lân rianedd,
Un deg yn ofni ei Duw
A Llaw'r lôr yn ei llywio, - a rhin
Ei seren ar ei glas orwel - i'w dwyn
I dir Ei addewid.
Rhoir eurglod o ofnwr yr Arglwydd,
Rhown fawl i'r fireiniaf hon.

Yn awr, wele ddyfyniad hollol wrthgyferbyniol allan o awdl ail-orau 1990, 'Gwythiennau', mynegiant o feddylfryd cryno ddisgybledig o'r hyn a welodd y bardd ar sgan mewn ysbyty a ddangosai faban yn y groth, geirio rheolus o gynnil:

Hadau'r hil o hyd ar waith,

Hafau'r hil yn fyw'r eilwaith,
A'r un galon aflonydd
Yn disgwyl, disgwyl y dydd.
Ei waed a red o'm hen dras
I'w wythiennau'n berthynas.

A heblaw esgor ar laesrwydd cyfathrebu, gall anghynildeb gynhyrchu llefaru lletchwith o anghrefftus hefyd, mynegi bratiog o anniben, a chyda chyfundrefn mor sylfaenol gymen ei hadeiledd â'r gynghanedd y mae hyn yn hylltra sobor o amlwg. Cymerer y darn cywydd dilynol allan o un o gerddi canolig 1950, ac fe welir yr hyn a olygir: mae'n hawdd canfod fod yr holl gyflead yn dra annhaclus afrosgo, gyda'r cloncrwydd di-grefft drofaus hynny i gyd yn taro'n rhyfedd o chwithig ar ein synhwyrâu:

Y trysor a ystoriwyd
Yn isel, yn gêl; A gwyd
Erom a'i cais? Oes arwr
Yn y llaw, anegwan wŵr,
In' a'i rhydd? Oes. Tra mawr yw
'N gwawl o'i rawd-y Glöwr ydyw.

Fel gwrthwyneb i'r diffyg trefn anhygoel yna, dyma ddau englyn penfyr gorffenedig i weithiwr diwydiannol arall, sef y Chwarelwr y tro hwn, allan o waith un o gystadleuwyr yr ail ddsbarth yng nghystadleuaeth 1971. Cafodd y rhain sy'n ymwneud ag agweddau terfynol ar y grefft o chwarelyddiaeth, yr ail yn codi o un o nodweddion y cyfnod dan sylw gyda chau'r chwareli llechi, eu geirio'n dynn o gaboledig gyda'r canlyniad fod iddynt ddillynder crefft, y math o daclusrwydd celf sy'n plesio darllenwyr barddoniaeth yn drylwyr:

Tan lech ar ôl ymdrechu; - rhôl y gŵr
Ei gerrig i fyny -
Hon a'i todd er newid tŷ ...

Ni chriwliant blŷg chwarelwr, - ni wthiant
Un llwyth at le'r pwyswr -
Sŵn nid oes ond sŵn y dŵr.

Felly, i orffen â'r is-adran yma ar nodyn sy'n ymddirwyn drwyddi: dau efaill hynod o salw yw anghynildeb ac anghrefftwaith mewn cynnyrch barddol, a'r unig ffordd i'w halltudio, fel gyda phob diffyg arall o ran hynny, yw drwy anelu'n ddiwyro at eu gwrthwyneb ar bob achlysur.

CREU AWDL

Nid yw manylu ar egwyddorion awdl ar eu pennau eu hunain er eu pwysiced, yn gyfresi theoretig fel 'tai, o fawr werth fel y cyfryw mewn gwaith hyfforddol, os nad eir ati wedyn i'w sbesiffig roi ar waith, sef hynny yw eu manwl ofalus ddilyn ddefnyddio i greu awdl yn ôl eu hanfodion. Felly, i lawr ati i gynhyrchu cerdd gyfan o'r fath drwy ganlyn y canllawiau'n wyliadwrus drwyadl. I ddechrau arni mae'n ofynnol i ni gael testun at ein dant, rheidrwydd ymarferol mewn cynnyrch o'r natur yma. Ynglŷn â hyn, bwriwn fod un o Eisteddfodau Cenedlaethol y dyfodol wedi gosod testun fel 'Etifeddion', er enghraifft, ar gystadleuaeth yr awdl. Mae'n destun dichonadwy ddigon, ac nis gosodwyd erioed o'r blaen. Ac yn un hefyd a ddylai apelio'n syth atom ni fel Cymry, oblegid rhydd gyfle delfrydol i ni alw ar thema ddofn o reddfodol yn ein hymwybyddiaeth, un o'r anhepgorion pennaf ar gyfer llunio awdl ddiledryw, sef troeon rhawd ddygn y werin Gymraeg erioed fel y prif weithredydd yng ngoroesiad y genedl dros yr oesau tan heddiw, thema werth chweil i ganu arni, gweledigaeth gyfan gymhellgar i'n cynnal drwy'r trwch, ac un destunol ganolog at hynny hefyd. Wedi'r cwbl, does 'na bwynt yn y byd mynd i'r afael â thestun anapelgar ddieithr, na thrin hwnnw'n annhestunol chwaith, gan mai esiampl o saethu'n wyllt at unrhyw beth sy'n symud fyddai'r ddwy weithred honno fel ei gilydd, oherwydd ni all cychwyn ar ffolineb o gwrs felly ond ymchwalu'n ffradach cyn pen fawr o dro.

Reit, gan fod 'na ysbrydoliaeth yn y testun medrwn ddechrau ar bethau gyda blas. Y peth cyntaf i'w gyflawni'n ddiau yw mynd ati'n fras i asiol gynllunio adeiladwaith sylwedd y gân, yn ei chyfanrwydd fesul caniad neu ris o hyd. Ac ynghlwm wrth hyn hefyd, penderfynu'n fras eto ar amrywiaeth y mesurau, ystyriaeth o wir bwys, y byddwn yn eu mabwysiadu i gyflwyno'r caniadau oll, gan ofalu'n ogystal fod eu natur i gyd yn union weddu at gyfleu gwahanol dymherau'r deunydd bob tro. Bydd cwblhau'r gwaith rhag-gychwynol hwn yn golygu bod map o gynfas pendant gennym at ein gwasanaeth, cyfarwyddyd i'n cyfeirio ar ein siwrnai cyn ysgrifennu'r un llinell, arweiniad cyfeiriol o'r pwys mwyaf.

Nawr 'te, gan ein bod â'n bryd ar greu awdl ar arwyddocâd y ffaith fod olyniaeth ein cyndeidiau wedi bod yn rhan allweddol o'r gwytnwch i barhau'n hiliogaeth dros rychwant hanes, fel ein gwahanol ymdrechion ninnau ar hyn o bryd gobeithio, beth am agor gydag adran ragarweiniol o berthnasol ar natur tir a daear Cymru, llwyfan y frwydr yma o'i dechreuad yn deg, er mwyn rhoi sylfaen solet i'r greadigaeth, a'i chyfleu ar benillion pedair llinell o gywydd i glensio hynny'n gynnil o gryf hefyd? Wedyn, yn yr ail ganiad, dylem ar bob cyfrif fynd rhagom i ymdrin yn ddelweddol â'n helpen fwyaf creiddiol un, sef yr iaith Gymraeg ei hunan, ac efallai drwy gyfrwng mesur megis yr hir-a-thoddaid pedair llinell i roi cadernid o led i'w gynnwys. I ddilyn, fel trydydd caniad, oni ddylid ar ôl hyn ganolbwyntio'n benodol ar

ein cychwyniadau cynharaf i gyd, ac o bosibl datblygu hynny drwy gyfeirio at rai agweddau o'n hen chwedloniaeth, fel un o'n helfennau ymffurfiol fel 'tai, drwy gyfrwng mesur fel yr englyn milwr siarp o gryno a fyddai'n adlewyrchu crynoder anian y fytholeg gyntefig hon? Yna'r pedwerydd caniad: mae deunydd hwn siŵr o fod yn galw'n bur hygryw arnom i ymdrin â rhai o uchafbwyntiau ein hanes dros y canrifoedd, yn grefyddol a gwleidyddol fel ei gilydd, ac o bosibl gyda'r englyn unodl union er mwyn nodwyddo naws o bendantrwydd ac ysmudiad o dreigl go chwimwth i sylwedd y mater. Ac i ddiweddu, yn fwy na thebyg, dylem neilltuo caniad i bortreadu dwy neu dair o arweddau ein bywyd cyfoes ni ein hunain yn hyn oll, ac o bosibl y tro hwn drwy gyfrwng y gyhydedd nawban orffenedig i gynrychioli anianawd didrimins bendant ein cyfnod.

Y Caniad Cyntaf

Yn hwn, gan fod y cynllun bellach yn ein meddiant, crynodeb o amlinelliad unedig o'r gwaith, gallwn fynd ati'n syth bin at ddarlunio seiliau ein bodolaeth, y grwndwal a benderfynodd hanfodion ein natur, sef prif nodweddion daearyddol ein gwlad, o safbwynt ffurfiant ynghyd â hinsawdd, gan fel y dywedodd yr hanesydd byd-enwog G. M. Trevelyan unwaith: 'History is governed by geography', ffaith sy'n pwysleisio na ellir gwahanu'r ddau mewn unrhyw agwedd ohonynt. O'r gorau, wedi penderfynu ar hyn yna, medrwn agor gyda disgrifiad o uchelder topograffi Cymru uwchlaw'r môr, ac wedyn ymlaen at y modd y tyr ei hafonydd o'r masiff canolog hwn ar ei phedair ochr:

Cyrrau tir uwch curiad ton,
Hen gwr o fryniau geirwon
Yn gyfun eu dygyfor
O fannau main i fin môr.

Daearen glwm, darn o glog
A'r afonydd ddŵr-finiog
Yn ei hollti drwy wylltir
Ei hafnau fel cleddau clir.

Mae'r agoriad yna'n edrych ac yn swnio'n gynnil ddigon, ac yn hynny o beth yn adlewyrchu'n gadarn gymeriad ein preswylfa. Ond y mae'n a eitemau cysylltiol eraill o bwys i'w hychwanegu eto cyn y bydd y darlun ohoni'n gyflawn: pethau fel cyfeiriad at y rhimyn o wastatir sy'n amgylchu ei glannau'n grwn er enghraifft, ac yna tymer lywodraethol ei thywydd yn gyffredinol:

Wedyn rhuban o lannau
Tyn o gul o'i deutu'n gwau
Megis cilfan amdani
Rhwnng ffiniau llethrau a lli.

A thir gwlyb, a threigl ei hin
Â'i holl law o'r gorllewin;
A'i niwl ar hyd-ddo filwaith
Yn ymdonni'n llenni llaith.

A pharth cesair ac eira:
Meysydd awch y misoedd iâ;
A'r hafau'n gynnil ryfedd
Â dirni'r gweundir i'w gwedd.

Popeth i'w deimlo'n go dderbyniol hyd yma. Rydym fel 'taen yn cael tipyn o hwyl arni. Felly'n awr, hwyrach y dylem gynnwys pennill yn ymwneud â'r modd y penderfynodd y teip yma o ddaearyddiaeth dymer cynhaliaeth ei phobl yn sylfaenol dros yr amserau, rhyw gyfeiriad fel hyn o bosibl:

Gweryd y praidd a'r gyroedd
Hyd ei gern ydyw ac oedd,

A than rudd y bronnydd brith
Ei ddyffrynnoedd ffêr-wenith.

Ac erbyn hyn, mae'n siŵr o fod yn bryd meddwl am ddwyn y caniad i ben, a hynny, bownd o fod, drwy grynhoi arwyddocâd y cyfan a draethwyd yn barod am y plattform-amgylchfyd yma, sef y modd gwaelodol y lluniwyd ein personoliaeth fel hil ganddo erioed, ac felly gwrs rhychwant ein gyrfa, gan ei eirio rhywbeth yn debyg i hyn:

A hwn ein tarddle henaidd
Yn grud a'n lluniodd o'n gwraidd
I'n rhawd o dan y rhodau,
A hwn y pridd sy'n parhau.

Daear hardd aeddfedu rhin
Ac o radd magu rhuddin,
Rhuddin y gorllewin lleddf

Ac enaid yn ei gynneddf.

Bellach, rhown olwg feirniadol drosto ... Ydyw, mae'n ymddangos yn reit gymen o gyflawn, yn gryno o uniongyrchol, heb angen newid dim arno, ac y mae patrwm acennog odlau'r cywydd yn amrywio'n ddigonol rhag unffurfiaeth cynaniad, ac yn asiol gyfrannu i weddill y cwpledi hefyd. Hanfodol yw'r mesur a'r pwyso preifat yma ar gyflwr pob awdl newydd-greuedig, gwaith a wneir fel arfer drwy ei chyfan osod o'r neilltu i oeri am dalm go lew, ac mewn modd llawer mwy hirfaith o amlochrog hefyd nag yn y fan yma, ymarferiad na ellir ei ddangos ond yn gryno-ofalus fesul caniad gyda cherdd enghreifftiol fel hon.

Yr Ail Ganiad

Yn y sector yma rydym i ymdrin â'r iaith Gymraeg mewn cyfres o hir-a-thoddeidiau byrion fel y cynlluniwyd, gan ofalu tra bôm wrthi am oferu ambell gwpled i'r nesaf o bryd i'w gilydd yn y frawddeg gynganeddol i osgoi canu'n rhy undonog o hyd, gan sicrhau patrwm amrywiol o'r pedair cynghanedd yn ogystal, rhag gorarfer un ohonynt yn ddiflas ormodol. Parthed yr olygwedd thematig hon, syniad gwerth chweil fyddai ei delweddu fel caer neu amddiffynfa anhreiddiadwy o fewn cadernid tirwedd ein gwlad, mangre oblegid arwahanrwydd ac unigrywiaeth ei natur na fedrodd yr un goresgynnydd erioed dorri'n llwyr drwy ei rhagfuriau. Rhyw dac i'r cyfeiriad yna, gan gofio'r tro hwn am gynnwys tipyn o ferfau cyflawn yn y cynganeddion, yr hyn na wnaed yn yr adran gyntaf oblegid uniongyrchedd solet ei natur yn bennaf, oherwydd bydd hynny'n gweddu mewn caniad sy'n ymwneud ag arwyddocâd cynhaliol ein hiaith yn nhreigl ein goroesiad:

Ac o'i chydwead o'r cychwyniadau
Yn ddawn gaerog y tyfodd ein geiriau
Fel cnwd tywarchen ein genau'n - unfryd:
Anwylyd o fyd ar ein tafodau.

Y gaerwen lafar o fewn daearen
Y waun a thirwedd clogwyn a tharren

A'n daliodd ar ffurf dolen - ddisyflyd
Yn ing adfyd, ymhob rhyw dynghedfen.

Yn awr, medrwn ymhelaethu ychydig ar y syniadaeth uchod, manylu rhywfaint ar y ffaith na allodd yr un gelyn hyd yn hyn ddod yn agos at ei chyfan gwblw oresgyn:

A bu'n wlad o fewn gwlad a'i goludoedd
Yn ir a glew ymhlith ei chreigleoedd,
Ymnyddai rhwng mynyddoedd - fel ysbryd:
Yn gaer o fywyd ar lun geirfaoedd.

Ni oresgynnodd byddin ei ffiniau
Ar wŷs i'w threisio dros eitha'r oesau,
Ni wanwyd i gilfannau - ei bywyn
Yn hy o'i therfyn â thoreth arfau.

Hen raib y dwyrain, ar wib i dorri
O draw ni lwyddwyd ar annel iddi;
Ar annog dros ei tharenni - 'run cyrch
Haearn hyd lennyrch bron ei dolenni.

Bellach, trown at ddarlunio pryd a gwedd ddi-graith y gaer fewnol yma yn ei holl rymuster:

Ei chof a'i heinioes, craidd ei chyfannedd,
Heb rwyg a erys i'w brigau irwedd;
A'i chalon yn ei choledd - deil yn gryf,
Yn ddrych o wryf ddewr ei chyfaredd.

Ac o'r darddell, hollt gored y wawrddydd,
Yn fyw ewynna ei thw afonydd
Mor ddi-faw ddi-daw â'r dydd - drwy wyllni
Ei goleuni o barabl i'w glennydd.

Ac i gloi'r canaid, mae'n llwyr angenrheidiol nodi arwyddocâd creiddiol yr amddiffynfa anghyraeddadwy hon:

Â'i daear anwel deil i dariannu
Hil ei mynwes, parhau i'w llochesu
Yn daer, gan ei hyderu - fel drwy gur
Doe pob gwewyr, yn fur pob yfory.

Fel gyda'r caniad blaenaf, rhown olwg fanwl gritigol dros hwn eto. Ac yn wir, o wneud hynny'n go finiog, fe gawn fod 'na ryw fan bychan neu ddau hwnt ac yma y medrir gwella arnynt. Beth am y gair 'cilfannau' yn llinell gyntaf toddaid y pedwerydd pennill? Gellir

cryfhau hwn yn ddiamau er mwyn cyfleu natur ddirgel y cadarnle dipyn yn fwy nawsaidd o dreiddgar. Byddai gosod gair fel ‘cuddfannau’ yn ei le’n ateb y pwrpas yn fwy awgrymog fewnol o lawer: ‘Ni wanwyd i guddfannau.’ Ac yn ail, mae’r gair ‘calon’ yn yr un safle o fewn ei gyd-destun yn y chweched pennill yn galw am ei newid hefyd, gan fod ‘na sibrydiad o hen drawiad rhwng ‘calon’ a ‘coledd’. Hanfodol yw ymagnïo i’r eithaf i sicrhau newydd-deb creadigol o fywiog gysáct mewn trawiadau cynganeddol cyfaddas yn eu priod le. Iawn ‘te, tybed a fyddai’r term lluosog ‘ciliau’ yn gweddu’n fwy creadigol felly yn y fan yma? Mae hwn siŵr o fod yn ffitio’i le’n bur addas, ac yn fwy ffres yr un pryd, gan ei fod yn cyfleu diogelwch yr encilfan bellennig hon yn dynnach, ac yn fwy newydd hefyd, yr elfen unigryw yma sy’n fodd i’w choleddu, i’w hachub rhag pob ymosodiad: ‘A’i chiliau yn ei choledd.’ Rhyw gonglau slei fel yna y mae’n rhaid gwyllo amdanynt bob amser wrth archwilio awdl.

Y Trydydd Caniad

O ymgynghori â’n crynodeb eto gwelwn mai darlun o’n hanes boreol mewn cysylltiad â’n hen fytholeg mewn englynion milwr sydd ar yr agenda ar gyfer y caniad yma. Gan hynny, purion fyddai cychwyn gyda throsglwyddiad byr yn olrhain rhan grymustersau ein hamgylchedd gynt yn ffurfiant y broses sylfaenol hon:

Ym myw ein nerf mae ‘na ias
Yn huno’n gyfrin wynias:
Ein gwawr wyntog ar glog las.

Fe ddeil ei drychfeddyliau
Hynny’n y mêr, gan ymwáu
Yn ddolen o gynddelwau.

Rhithiau’r fawnen elfennol,
Iaith ei chyrs a maeth ei chôl:
Nodd gwraidd y cynnydd graddol.

Ar ôl hyn mae ‘na gyfle i gyplysu cwpwl o ffasedau o’n chwedloniaeth gynnar yn llinyn â’r delweddau cyntefig yma er mwyn dangos y cysylltiad rhyngddynt, a hefyd fel y bu i’n hanes cychwynol dyfu mewn rhai agweddau o natur ein mytholeg gysefin, hynny yw cyfannu’r portread o setin cynhenid ein dechreuadau. Ac wrth linyddu mynd ynghyd â hyn mewn dull awgrymog braidd-gyffwrdd i gyfleu anian gyfrin-sibrydol y deunydd, mae angen bod yn effro at sicrhau amrywiaeth o wahanol ffurfiau o’r pedair cynghanedd, a gofalu eto fod y cyfatebiaethau odledig yn cyfrannu’n gelfgar at gyflawnder y broses greadigol:

Ac mae'n chwedlau gwinau gynt
Yn rhan ddi-dor ohonynt:
Gwaed sagáu o des a gwynt.

A'u sang o ddyfnder ango'
Braidd ar dramp ebrwydd ar dro
A gyfyd i'n hatgofio.

Bryd hyn clywn sibrwd hynod
Erch gynnwr y dŵr yn dod
O galon Cantre'r Gwaelod.

Ac yn drist fel cwyn brwynen
Â'i thraw llaes weithiau o'r llen
Daw i'n bron gadwyn Branwen.

Yna trwmp yr hen Dwrch Trwyth
Yn dal i awchu'i dylwyth:
Adleisiau holl leisiau'n llwyth.

Ac yn awr, wrth fwrw trem angenrheidiol dros yr adran fe gawn fod ei gwead a'i hansawdd barddol, at ei gilydd, yn un pur ddi-nam ei awgrymusedd. A hefyd, mae 'na dystiolaeth fod elfennau o newydd-deb a disgyblaeth yn perthyn iddi'n ogystal.

Y Pedwerydd Caniad

Bellach, mae'n ofynnol troi at rawd ein hanes yn gyffredinol, drwy gyfrwng yr englyn, ond gyda dwbl ofalu gwneud hynny'n unionsyth o gynnil, sef targedu ei brif arweddau o ystyr at bwrpas ein thema'n unig, gan mai catalog traethodol a gaem o'i olrhain yn ormodol fanwl o slafaid. Yn hyn o ddehongliad, yn sicr y mae sylwedd cyfnodau Oes y Cerrig a'r Haearn ymhlith yr ystyriaethau pwysig, yn enwedig yr olaf, oblegid o ddaear y rhain y tarddodd blaenffynhonnau'n hiaith: ffrydiau'r Gelteg a'r Frythoneg, mamieithoedd y Gymraeg:

Ac o galon ein chwedloniaeth - a'r gwaed
Drwy gorff ein tiriogaeth
Ar eu twf o guriad daeth

Ein hanes a'n hunaniaeth.

Tyfu'n wargaled hefyd - o fynwes
Hen garnfeini'r cynfyd,
Ac â'r iaith wedyn o grud
Bryngaerau bron y gweryd.

Hefyd, y mae Oes y Saint yn gyfnod pwysig arall, ffynhonnell crefydd y genedl, ac un o'i chynaliadau praffaf oblegid hynny. Fel gyda'r caniad yma yn ei grynswth rhaid geirio'r mater hwn gydag ystwythder arddull a mynegiant, er mwyn cyfleu gwib ei rediad, a hefyd am fod tymer heini'r englyn ei hunan yn gofyn am hynny:

Yna'n hael fel cynhaliaeth - rhoes antur
Y saint yn eu harfaeth
Yn fyw o wawl inni faeth
Duw'n agos mewn Cristnogaeth.

O hon lluniwyd ein llannau, - ei sylwedd
Fu'u sail a'u nenbrennau,
A'i chalon y ffynhonnau
Cyfrin eu rhin i'n parhau.

Ac yn awr down at gnewyllyn y caniad, sef brwydr oesol y Cymry i oroesi. Golyga hyn dreiddio'n gryno at ei gwir graidd: diflaniad tywysogion ac arweinwyr y genedl yn gadael y werin Gymraeg, ar ei phen ei hun, i ddal ati ag enbydrwydd yr holl ymdrech i gyd i ddal ar dir y byw, yr etifeddiaeth fwyaf creiddiol ohonynt oll:

Parhau ar fin angheuol - dilead
O'n troedleoedd oesol;
Dro 'rôl tro cydio'n eu côl
Â'n hewinedd cydlynol.

Ar rawd y brwydro wedyn - yn fuan
Difawyd pob glewddyn
O'n harweinwyr coronwyn
O lyw i lyw fesul un.

I gyd, hyd nes ein gadael - ein hunain
Fan honno yng ngafael

Tynged eithaf ein trafael
O frwydrau ag arfau gwael.

A hon a ddygsom ganwaith - yn werin
Oriog ar yr ymdaith
Drwy ein myrdd o droeon maith -
Hynny yng nghwmni'r heniaith.

A beth am gyfandod safon y sector uchod yn awr? Wel, y mae'n syndod o raenus drwyddi draw, ac yn bur effeithiol o ran ysbryd yn ogystal, ond eto y mae 'na un cymal yn galw am sylw: yr ymadrodd adferfol 'yn wargaled' yn llinell gyntaf yr ail englyn. Nid yw hwn rywfodd yn cyfleu natur twf yr hil, o safbwynt canolbwynt ein thema arbennig ni, yn ystod y Cynoesoedd o gwbl. Onid llawer yn fwy awgrymog ystyrlawn yn ei gyd-destun o'r ongl honno fyddai ymadrodd fel ' yn anorfod', er enghraifft? Rhaid bod hwn yn mynegi anochelrwydd datblygiad y math o etifeddiaeth, yn yr amgylchiadau, a ffurfiodd gymeriad y genedl hon yn llawer mwy cyfaddas a chraff yn ogystal na'r ymgais gyntaf.

Y Pumed Caniad

A dyma gyrraedd y caniad olaf, y pumed, a'r un y'i neilltuwyd ar gyfer ymdrin â sefyllfa bresennol y genedl drwy gyfrwng y gyhydedd nawban. Mae'r dasg hon, o bosibl, rywfaint yn fwy problematig na'r lleill, am mai anodd bron bob amser yw ceisio barddoni stad ac amgylchiadau cyfredol bywyd yr un wlad, gan y gall y bardd gael ei ddenu i ryddieithol groniclo stribed o wleidyddiaeth a materion cyfoes yn y broses. Y ffordd ddiamheuol i oresgyn hyn yw drwy gynnwyl awgrymu-ddelweddu sylwedd yr holl senario, bwriad y cawn gymorth i'w gyflawni i gryn raddau gan natur ddiwastraff y mesur a ddewiswyd at ei gyfleu. Eithr ni fedrir llwyr wneud hyn ond drwy hir fyfyrddod darluniadol ar y mater. Felly, sut y mae gweithredu'r fath egwyddor gyda deunydd o'r fath? Wel, o edrych arno o bob cyfeiriad, y tac mwyaf adnoddol, i bob golwg, yw cryno gyplysu'r datblygiadau gwleidyddol wrth rai o nodweddion anian gynhenid cenedl y Cymry, sef y rheini a ddeilliodd o'r pwerau a'i lluniodd gyntaf. Drwy gymryd y llwybr hwn fe unolir cynnwys diweddglo'r awdl â chynnwys trwch ei chorff o'i hagoriad yn deg, gweithred sy'n asio'i gweledigaeth gyfan ynghyd yn un portread cyfunol.

Gan hyn oll, byddai cychwyn drwy gysylltu pennill cyntaf yr adran hon â chwrs thema'r caniad blaenorol yn dac solet: tanlinellu gyrfa ymdrechgar ein hanes eto ynghlwm wrth yr iaith:

A daethom o'r drin â'n brenhines
Heddiw o reidrwydd yn ddirodres
I'n man a fynnem yn y fynwes,
Sef y dwthwn hwn yn ein hanes.

Ar ôl cael dechreuad fel'na gellir adeiladu arno drwy gyfeirio'n ddisgybledig at y cynnydd politicaidd ddatblygedig o addawol sydd ohoni bellach yn ein hanes, ac awgrymu gobaith y rhagolygon at y dyfodol yr un pryd:

Ac o'n hirdramwy yr ym mwyach
Yn hil ewynnog o gyflawnach,
Ac y mae yr hen gymell bellach
Yn fan hyn o'i hyderu'n daerach.

Hyn ydyw canfod y dyfodol
O adnodd rhin y sîn bresennol,
A hyn yw'r ffyniant o'r gorffennol
Â'r un nwyd hiraeth o fraint heriol.

Ac yn awr medrwn gwblhau ein cynllun delweddol yn llawn, sef cydymwáu, mewn dilyniant o benillion, yn gyfeiriadol o berthnasol ag ysbryd penodol y caniad dan sylw holl naws a chnewyllyn cynnwys y pedwar caniad arall, ffurfio math o grynodedb cyfaddas ohonynt i gyd ar y diwedd fel hyn, gan symud rhagom yn ddychmygol o ofalus o un pennill i'r llall:

Wedyn hyn yw anian y glannau
At yr wybrennydd tua'r bryniau,
Asiad rhwng y gorllewin gwinau
A'r tir o fynydd i'r terfynau.

A hyn ydyw'r iaith ddi-dor hithau:
Yr un fel glaw llydan y bannau
Ac yna'r eira i'r gororau -
Yr un hen gaerwen ar lun geiriau.

Hefyd gwaelodion o chwedloniaeth
Megis dolen rhyw hen gyfriniaeth
Yn yr ymwybod a'i gorfodaeth
O go' yn esgyn o'r gynhysgaeth.

Ac yn y gwreiddyn hyn yw hanes
Â'i hinon a'i storm, hedd a gormes;
Y parhad annirnad yn ernes
Y rhuddin gwifraidd yn y gofres.

Hyn i gyd yn fyd o hanfodion
Yn un â'i gilydd yn y galon,

Y nerth o'r tarddle'n y godrëon
Eto a fedda'r Etifeddion!

Gan ein bod wedi symud mor dyn o ochelgar drwy gydol y caniad uchod, y mae'r cwbl ohono i'w weld a'i synhwyro'n bur drefnus o grwn ei ansawdd, gyda'i sain gynganeddol hefyd i'w chlywed yn cyd-daro'n braff o addas gyda natur ei fyrdwn yn y fargen. Ac, yn wir, erbyn hyn gellir mentro dweud hynny am safon mynegiant, ynghyd â graen ffigura, yr awdl yn ei chrynswth. A hefyd, yn yr asesiad cyffredinol hwn, y mae'n ofynnol cofio am nodi bod elfennau ieithyddol y gerdd i gyd, cywirdeb y gramadeg, cyflwr yr eirfa a chreffft yr atalnodi, yn reit sownd. Ac un ystyriaeth arall o bwys i gloi ynglŷn â'i fframwaith, gan fod pob dim yn cyfrif yn yr arolwg terfynol, y mae'n gân dwt o gytbwys, oherwydd bod pob caniad ohoni'n cynnwys wyth pennill union yr un, strwythur cymen o gymesur drwyddi i gyd. Felly, yn y fan yma gyda'r cyfanrwydd hyn oll bellach, fwy neu lai, yn ein gafael, gyda'r holl egwyddorion wedi eu ffyddlon ddilyn, ar derfyn y llwyth o lunio, asio a chaboli y bu'n ofynnol i'w gofleidio i gynhyrchu holl gorffolaeth yr awdl arbennig hon, o'r diwedd medrwn gyfuno'r cwbl yn un adeiladwaith cyflawn o derfynol, a bod yn gymharol bles ar hynny at ei gilydd. Bellach, y mae'r profiad amlagweddol o greu awdl yn ein meddiant, ac rŷm yn gwybod, a hynny'n bur helaeth hefyd, am y myrddiwn ffasedau y mae hynny'n ei olygu. Mewn geiriau eraill, yr ydym yn hollol ymwybodol o'r cyfan, fwy neu lai, a ofynnir i ysgrifennu awdl o swmp a sylwedd. Profiad o sialens go ddygn, ond un gwerth chweil yn ei gyflawnder yn y pen draw, yn enwedig pan ddaw hi'n amser, fel ar hyn o bryd, i roi gwedd gwblhaol o fendithiol i'r hollwaith:

ETIFEDDION

1

Cyrrau tir uwch curiad ton,
Hen gwr o fryniau geirwon
Yn gyfun eu dygyfor
O fannau main i fin môr.

Daearen glwm, darn o glog
A'r afonydd ddŵr-finiog
Yn ei hollti o wylltir
Y trumiau fel cleddau clir.

Wedyn rhuban o lannau
Tyn o gul o'i deutu'n gwau
Megis cilfan amdani
Rhwing ffiniau llethrau a lli.

A thir gwlyb, a threigl ei hin
Â'i holl law o'r gorllewin;
A'i niwl ar hyd-ddo filwaith
Yn ymdonni'n llenni llaith.

A pharth cesair ac eira:
Meysydd awch y misoedd iâ;
A'r hafau'n gynnil ryfedd
Â dirni'r gweundir i'w gwedd.

Gweryd y praidd a'r gyroedd
Hyd ei gern ydyw ac oedd,
A than rudd y bronnydd brith
Ei ddyffrynnoedd ffêr-wenith.

A hwn ein tarddle henaidd
Yn grud a'n lluniodd o'n gwraidd
I'n rhawd o dan y rhodau,
A hwn y pridd sy'n parhau.

Daear hardd aeddfedu rhin
Ac o radd magu rhuddin,
Rhuddin y gorllewin lleddf
Ac enaid yn ei gynneddf.

2

Ac o'i chydwead o'r cychwyniadau
Yn ddawn gaerog y tyfodd ein geiriau
Fel cnwd tywarchen ein genau 'n - unfryd:
Anwlyd o fyd ar ein tafodau.

Y gaerwen lafar o fewn daearen
Y waun a thirwedd clogwyn a tharren
A'n daliodd ar ffurf dolen - ddisyflyd
Yn ing adfyd, ymhob rhyw dynghedfen.

A bu'n wlad o fewn gwlad a'i goludoedd
Yn ir a glew ymhlith ei chreigleoedd,
Ymnyddai rhwng mynyddoedd - fel ysbryd:
Yn gaer o fywyd ar lun geirfaoedd.

Ni oresgynnodd byddin ei ffiniau
Ar wŷs i'w threisio dros eitha'r oesau,
Ni wanwyd i guddfanau - ei bywyn
Yn hy o'i therfyn â thoreth arfau.

Hen raib y dwyrain, ar wib i dorri
O draw ni lwyddwyd ar annel iddi;
Ar annog dros ei tharenni - 'run cyrch
Haearn hyd lennyrch bron ei dolenni.

Ei chof a'i heinioes, craidd ei chyfannedd,
Heb rwyg a erys i'w brigau irwedd;
A'i chiliau yn ei choledd - deil yn gryf,
Yn ddrych o wryf ddewr ei chyfaredd.

Ac o'r darddell, hollt gored y wawrddydd,
Yn fyw ewynna ei thw afonydd
Mor ddi-faw ddi-daw â'r dydd - drwy wyllni
Ei goleuni o barabl i'w glennydd.

Â'i daear anwel deil i dariannu
Hil ei mynwes, parhau i'w llochesu
Yn daer, gan ei hyderu - fel drwy gur
Doe pob gwewyr, yn fur pob yfory.

3

Ym myw ein nerf mae 'na ias
Yn huno'n gyfrin wynias:
Ein gwawr wyntog ar glog las.

Fe ddeil y drychfeddyliau
Hynny'n y mêr, gan ymwáu
Yn ddolen o gynddelwau.

Rhithiau'r fawnen elfennol,
Iaith ei chyrs a maeth ei chôl:
Nodd gwraidd y cynnydd graddol.

Ac mae'n chwedlau gwinau gynt
Yn rhan ddi-dor ohonynt:
Gwaed sagáu o des a gwynt.

A'u sang o ddyfnder ango'
Braidd ar dramp ebrwydd ar dro
A gyfyd i'n hatgofio.

Bryd hyn clywn sibrwd hynod
Erch gynnwr y dŵr yn dod
O galon Cantre'r Gwaelod.

Ac yn drist fel cwyn brwynen
Â'i thraw llaes weithiau o'r llen
Daw i'n bron gadwyn Branwen.

Yna trwmp yr hen Dwrch Trwyth
Yn dal i awchu'i dylwyth:
Adleisiau holl leisiau'n llwyth.

4

Ac o gnawd cyntaf ein hynafiaeth - a'r gwaed
Drwy gorff ein tiriogaeth
Ar eu twf o guriad daeth
Ein hanes a'n hunaniaeth

Tyfu'n anorfod hefyd - o fynwes
Hen garnfeini'r cynfyd,
Ac â'r iaith wedyn o grud
Bryngaerau bron y gweryd.

Yna'n hael fel cynhaliaeth - rhoes antur
Y saint yn eu harfaeth
Yn fyw o wawl inni faeth
Duw'n agos mewn Cristnogaeth.

O hon lluniwyd ein llannau, - ei sylwedd
Fu'u sail a'u nenbrennau,
A'i chalon y ffynhonnau
Cyfrin eu rhin i'n parhau.

Parhau ar fin angheuol - dilead
O'n troedleoedd oesol;
Dro 'rôl tro cydio'n eu côl
Â'n hewinedd cydlynol.

Ar rawd y brwydro wedyn - yn fuan
Difawyd pob glewddyn
O'n harweinwyr coronwyn
O lyw i lyw fesul un.

I gyd, hyd nes ein gadael - ein hunain
Fan honno yng ngafael
Tynged eithaf ein trafael
O frwydrau ag arfau gwael.

A hon a ddygsom ganwaith - yn werin
Oriog ar yr ymdaith
Drwy ein myrdd o droeon maith -
Hynny yng nghwmni'r heniaith.

5

A daethom o'r drin â'n brenhines
Heddiw o reidrwydd yn ddirodres
I'n man a fynnem yn y fynwes,
Sef y dwthwn hwn yn ein hanes.

Ac o'n hirdramwy yr ym mwyach
Yn hil ewynnog o gyflawnach,
Ac y mae yr hen gymell bellach
Yn fan hyn o'i hyderu'n daerach.

Hyn ydyw canfod y dyfodol
O adnodd rhin y sîn bresennol,
A hyn yw'r ffyniant o'r gorffennol
Â'r un nwyd hiraeth o fraint heriol.

Wedyn hyn yw anian y glannau
At yr wybrennydd tua'r bryniau,
Asiad rhwng y gorllewin gwinau
A'r tir o fynydd i'r terfynau.

A hyn ydyw'r iaith ddi-dor hithau:
Yr un fel glaw llydan y bannau
Ac yna'r eira i'r gororau -
Yr un hen gaerwen ar lun geiriau.

Hefyd gwaelodion o chwedloniaeth
Megis dolen rhyw hen gyfriniaeth
Yn yr ymwybod a'i gorfodaeth
O go' yn esgyn o'r gynhysgaeth.

Ac yn y gwreiddyn hyn yw hanes
Â'i hinon a'i storm, hedd a gormes;
Y parhad annirnad yn ernes
Y rhuddin gwifraidd yn y gofres.

Hyn i gyd yn fyd o hanfodion
Yn un â'i gilydd yn y galon,
Y nerth o'r tarddle'n y godrëon
Eto a fedda'r Etifeddion!